

”Helvetin filosofit”

**Friedrich von Bernhardi ja saksalaisen upseeriston viehtymys sotaan
ennen ensimmäistä maailmansotaa**

Pro gradu -tutkielma

Oskari Siltanen

Yleinen historia

Humanistinen tiedekunta

Helsingin yliopisto

Toukokuu 2019

Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion – Faculty Humanistinen tiedekunta		Laitos – Institution – Department	
Tekijä – Författare – Author Oskari Siltanen			
Työn nimi – Arbetets titel – Title "Helvetin filosofit": Friedrich von Bernhardi ja saksalaisen upseeriston viehtymys sotaan ennen ensimmäistä maailmansotaa			
Oppiaine – Läroämne – Subject Yleinen historia			
Työn laji – Arbetets art – Level Pro gradu -tutkielma	Aika – Datum – Month and year Toukokuu 2019	Sivumäärä– Sidoantal – Number of pages 97	
Tiivistelmä – Referat – Abstract			
<p>Pro gradu -tutkielmassani tutkin saksalaisen upseeriston käsityksiä sodan merkityksestä ennen ensimmäistä maailmansotaa noin vuodesta 1890 alkaen. Upseeriston rooli sodan syttymisessä ja myöhemmin sotasyllisyyskysymyseen liittyen on ollut kiivaan keskustelun aiheena jo vuosisadan ajan, mikä tekee upseerien sotaa koskevista mielipiteistä ja ideologioista tutkimisen arvoista. Aihepiiriä on tavanomaisesti lähestytty militarismin näkökulmasta, millä useimmiten tarkoitetaan sodan ja armeijan ylikorostumista yhteiskunnassa ja politiikassa. Tässä tutkimuksessa tulkiten upseerien kirjoituksia kontekstualisoimalla upseerien kirjoituksia. Yhdistämällä heidän pohdintansa sodan merkityksestä muihin ajankohtaisiin keskusteluihin ja aatteellisiin virtauksiin, etsin vastausta siihen, miksi upseerit pitivät sotaa väistämättömänä ja tarpeellisenä osana kulttuuria ja ihmisyyttä. Miten upseerit perustelivat sotamyönteisiä ajatuksiaan ja minkälaisen aatteellisen perustan varaan ne rakentuivat? Miksi sotilaiden maailmankuvassa konflikti ja viholliskuvat olivat niin keskeisellä sijalla?</p> <p>Tutkimuksen keskushenkilönä ja lähteenä toimii ratsuväenkenraali Friedrich von Bernhardi, jonka vuonna 1912 ilmestynyt kirja <i>Deutschland und der Nächste Krieg</i> on noussut pahamaineisimmaksi aggressiivisen militarismin symboliksi. Bernhardin ohella käytän muiden sotilaskirjoittajien ja sotateoreetikkojen, kuten Albrecht von Boguslawskin, Max Jähnsin, Colmar von der Goltzin ja Hugo von Freytag-Loringhovenin kirjoituksia. Lisäksi armeijan yleisesikunnan päällikköjen näkemykset antavat perspektiiviä siihen, miten sotateoreetikkojen mielipiteet vertautuvat ylimmän sotilasjohdon ajatuksiin.</p> <p>Upseereilla oli pessimistinen käsitys Euroopan suurvaltojen suhteista ja voimatasapainosta. Kolmoisenteen uskottiin tulevaisuudessa ainoastaan vahvistuvan Saksaan nähden, mistä syystä ennaltaehkäisevän sodan ajatus oli suosiossa. Armeijan sotilaskulttuurista upseerit omaksuivat taipumuksen nähdä poliittiset ongelmat sotilaallisina ja ratkaista sotilaalliset ongelmat aina suuremmalla voimankäytöllä. Sotateoreetikot ottivat voimakkaasti kantaa pasifismia ja sosialismia vastaan. Pasifismi nähtiin epäkäytännöllisenä utopiana, jonka pelättiin heikentävän kansakuntaa moraalisesti ja siten vaikuttavan myös armeijan taistelukykyyn. Upseerit olivat myös tietoisia armeijan sisäpoliittisista tehtävistä, joihin kuului kansallisen identiteetin ja yhtenäisyyden pönkittäminen sekä aktiiviset sosiaalidemokratian vastaiset toimet. Tarpeen vaatiessa upseerit olivat valmiita myös sisällissotaan, joten sota ei ollut ainoastaan ulkopoliitiikan työkalu.</p> <p>Sodalla myös koettiin olevan arvoa itsessään osana kulttuuria ja kansojen välistä kanssakäymistä. Sosiaalidarvinismin hengessä upseerit pitivät olemassaolon taisteluun perustuvaa sotaa väistämättömänä luonnonlakina, joka edisti ihmiskunnan kulttuuria sekä ehkäisi fyysistä ja moraalista rappiota. Esitän kuitenkin, että darvinismi ei ollut ratkaisevassa asemassa näiden käsitysten omaksumisessa, vaan niitä pystyi perustelemaan myös 1800-luvun alusta asti vaikuttaneen saksalaisten ihmistieteiden valtiokäsityksen ja sen radikaalinationalistisen sovelluksen avulla. Bernhardin käsityksessä valtion tehtävä on kasvattaa valtaansa, jotta se voi edistää ihmiskunnan edistystä. Saksalaisia taas pidettiin useimmissa suhteissa muita kansallisuuksia parempina, jolloin Saksalle muodostuu velvollisuus levittää ihmiskunnan edun nimissä valtaansa. Bernhardi haki tukea näkemykselleen sodan merkityksestä kaikista mahdollisista suunnista Goethesta Jeesukseen. Hän vetoaa myös poikkeuksellisen suoraan Darwiniin tarkoitukseen saada tieteen arvovalta puhumaan sodan puolesta. Kokonaisuudessaan upseeriston suhde sotaan oli heidän maailmankuvansa ja luokkaidentiteettinsä luontainen jatke.</p>			
Avainsanat – Nyckelord – Keywords Friedrich von Bernhardi – Saksa – upseeristo – ensimmäinen maailmansota – sota – sosiaalidarvinismi – militarismi			
Säilytyspaikka – Förvaringställe – Where deposited Keskustakampanin kirjasto			
Muita tietoja – Övriga uppgifter – Additional information			

Sisällysluettelo

1. Johdanto	1
1.1 Tutkimustehtävä ja -kysymykset.....	1
1.2 Lähteet ja keskeiset henkilöt.....	3
1.3 Lähtökohdat saksalaisen upseerin tutkimukseen	6
1.4 Militarismin tutkimuksen jalanjäljissä	9
2. Sota politiikan jatkeena?	14
2.1 Piiritetty Saksa	14
2.2 Tuomiopäivän kone ja täystuhon doktriinit	19
2.3 Pasifismin vaarat	26
2.4 Armeijan sisäpoliittinen tehtävä.....	33
3. Sota biologisena ja kulttuurisena välttämättömyytenä.....	43
3.1 Darwinismi poliittisessa keskustelussa	43
3.2 Sodan väistämättömyys	46
3.3 Edistys ja rappio	49
3.4 Materialismi ja uskonto osana darvinismia	54
3.5 Taistelu tieteestä.....	61
4. Valtio ja nationalismi sotilaiden ajattelussa	68
4.1 Valtio ja valta	68
4.2 Menneisyyden suuruus ja tulevaisuuden velvollisuudet	76
4.3 Sotilaat ja nationalistiset kansalaisjärjestöt.....	83
5. Johtopäätökset.....	88
Lähteet ja tutkimuskirjallisuus	92

1. Johdanto

1.1 Tutkimustehtävä ja -kysymykset

Arkkiherttua Franz Ferdinandin murhaa Sarajevossa 28.6.1914 seurasi heinäkuun kriisi, jonka kuluessa Eurooppa ajautui koko ajan lähemmäs suursotaa. Saksan kansleri Theobald von Bethmann-Hollwegin päämääränä oli alkuun välttää sellaisen syttyminen ja eristää konflikti Itävalta-Unkarin ja Serbian väliseksi. Tapahtumien edetessä hänen pyrkimyksensä rauhan säilyttämiseksi vaihtuivat fatalismiin ja uskoon, että tilanteen kehitys oli muiden käsissä. Saksan armeijan ylimmän upseeriston keskuudessa oli jo pitkään vallinnut vakuuttuneisuus sodan väistämättömyydestä ja siitä, että voiton mahdollisuudet olivat jo heikentyneet ja tulisivat jatkossa vain heikentymään entisestään. Siviilihallinnon piirissä nämä ajatukset eivät olleet aiemmin hallinneet päätöksentekoa, mutta nyt Bethmann antautui asiantuntijoiden ennustusten edessä ja otti kuuluisan ”hypyn pimeään”: jos sota oli joka tapauksessa edessä, voisi se tulla yhtä hyvin nyt ennen kuin edessä olisi varma tappio. Sotilaiden¹ vuosikausia jatkunut kampanja ennaltaehkäisevän sodan puolesta oli jättänyt jälkensä, ja nyt he olivat vihdoinkin saamassa haluamansa.²

Ympärysaltojen puolella sota haluttiin nähdä saksalaisen aggressiivisen militarismin tuotoksena, jonka symboliksi nousi ”helvetin filosofi” ja ”panssaroidun nyrkin apostoli”, ratsuväenkenraali Friedrich von Bernhardi.³ Hänen vuonna 1912 julkaistu kirjansa *Deutschland und der nächste Krieg* (Saksa ja seuraava sota) oli erityisen pahamaineinen. Omien sanojensa mukaan Bernhardi pyrki kirjassaan vetoamaan ”Saksassa monesti hallitsevaa pasifismia vastaan” ja pyrki osoittamaan, ”että sota ei ole ainoastaan tarpeellinen osa kansanelämää vaan myös erottamaton tekijä kulttuurissa.”⁴ Bernhardin näkemys syvään juurtuneesta pasifismista Saksassa ei saanut suurta ymmärrystä maan ulkopuolella. Maailmansodan aikana ja sen jälkeen ympärysaltojen puolella niin propagandassa kuin tieteenharjoittajienkin piirissä Saksan keisarikunnasta maalattiin kuva yksioikoisena militarismin ja autoritaarisuuden pesänä, jonka vastakohtana pidettiin kaikin tavoin liberaalia ja demokraattista Britanniaa.⁵

Bernhardi ei jäänyt sotainnossaan yksin. Preussin ja Ranskan sodassa 1870–1871 saatiin esimakua modernista massa-armeijoiden välisestä teollistuneesta sodankäynnistä,

¹ Aina puhuessani sotilaista, viittaan toiston välttämiseksi nimenomaan Saksan armeijan upseereihin.

² Heinäkuun kriisin kulusta ja sotilaiden roolista siinä ks. Clark 2013, 333–334, 515–527; Trachtenberg 1990, 142–144; Mombauer 2001, 110, 283.

³ Edellinen titteli Irwin 1917, 51 ja jälkimmäinen Colquhoun 1914, 678.

⁴ Bernhardi 1927, 367.

⁵ Ilmiötä kuvaamaan käytettiin termiä *prussianism*: ks. Holthause 2015, 124–129; ks. myös aikalaishänke: Johnson 1917.

jonka tärkeimpiä aseita olivat lennätin, rautatiet ja ennenkokematon tulivoima. Kehitys jatkui huimaa vauhtia yli vuosisadan vaihteen, mikä herätti kysymyksiä siitä, miten uutta teknologiaa tulisi hyödyntää ja miten se vaikutti vallitseviin taktisiin periaatteisiin. Vastauksien etsintään syntyi mittava sotateoreettinen kirjallisuuden ala.⁶ Kaikki sotilaat eivät tyytyneet ottamaan kantaa ainoastaan ammatinharjoittamisensa käytännöllisiin puoliin, vaan osa intoutui filosofisempiin pohdintoihin sodan oikeutuksesta ja merkityksestä laajemmassa mielessä. Useimmat näistä eivät ainoastaan pitäneet maailmaa ilman sotaa mahdottomana naiivina unelmointina, vaan myös aatteellisesti ja moraalisesti vastustettavana ajatuksena. Sotateoreetikkojen ja armeijan yleisesikunnan kirjoituksissa sotaa kuvattiin oleellisena osana kulttuuria ja ihmiselämää. Sen valitettavista sivuvaikutuksista huolimatta puntari painui vankasti hyödyllisen ja positiivisen puolelle.

Sodankäynnin jatkuvan monimutkaistumisen vuoksi sotilaiden ja heidän sotasuunnitelmiansa vaikutus Saksan ulkopoliitiikan linjaan kasvoi. Tämän vuoksi pidän upseeriston maailmankuvan ja ideologioiden saamaa ilmiä heidän sotaa koskevissa mielipiteissään tärkeänä tutkimusaiheena. Samoin anglosaksiset käsitykset Saksan vinoutuneesta poliittisesta kehityksestä, jonka varjolla sotasyylisyys ja tuhoisan sodan painolasti voitiin heittää Saksan niskoille, tekevät saksalaisten upseereiden ajattelusta tarkastelun arvoista.

Tässä tutkimuksessa selvitän, miksi Bernhardi ja hänen aikalaisensa Saksan armeijan hierarkian ylätasolla suhtautuivat sotaan tavalla, joka tuntuu maailmansotien jälkeisen ajan ihmisestä vaaralliselta ja vastenmieliseltä. Miten upseerit perustelivat sotamyönteisiä ajatuksiaan ja minkälaisen aatteellisen perustan varaan ne rakentuivat? Miksi sotilaiden maailmankuvassa konflikti ja viholliskuvat olivat niin keskeisellä sijalla? Lähestyn aihetta aluksi Saksan ulko- ja sisäpolitiikan näkökulmasta sekä armeijan sisäisten institutionaalisten tekijöiden kautta. Kolmannessa luvussa keskityn sosiaalidarvinismiin sodan selittäjänä. Darwinismille on usein osoitettu merkittävä sija upseerien ajattelussa, joten aihe on perehtymisen arvoinen. Neljännessä luvussa käsittelen nationalismin ja saksalaisen valtiokäsityksen vaikutusta siihen, miten sodan merkitystä ja tarkoitusta arvioitiin. Pyrkimykseni on muodostaa upseerien näkemyksistä ja niiden perusteista kokonaisvaltainen kuva, joka ottaa huomioon kaikki aiheen eri puolet tavalla, jota aikaisempi tutkimus ei ole mielestäni tehnyt.

Tutkimukseni lähdeaineiston ydin alkaa 1890-luvulta. Tämä on luontainen ajankohta tutkimuksen alkupisteeksi, koska se oli siirtymäkausi keisari Vilhelm I:n ja kansleri Otto von Bismarckin määrittämästä yhdistyneen Saksan alkuajasta Vilhelm II:n valtakauten.

⁶ Saksan armeijan taktisesta itsetutkiskelusta ja teorioista ks. Brose 2001 ja Echevarria 2000.

Samaan aikaan yhdistymissotien sankari Helmuth von Moltke vanhempi astui sivuun paikaltaan armeijan yleisesikunnan päällikkönä oltuaan virassa yli kolmekymmentä vuotta, jolloin seuraavan sukupolven oli aika ottaa ohjat käsiinsä. Vaikka tämä vahdinvaihto ei välttämättä tarkoittanut mitään ilmiselvää muutosta upseeriston ajattelussa, on jo lyhyempi ajallinen etäisyys ensimmäiseen maailmansotaan tekijä, joka puhuu aikarajauksen puolesta. Tavoitteeni on hahmotella polkua, joka johti *Deutschland und der nächste Kriegin* julkaisuun sekä kohtalokkaaseen vuoteen 1914.

1.2 Lähteet ja keskeiset henkilöt

Päälähteeni on tutkimuksen keskiössä olevan Friedrich von Bernhardin *Deutschland und der nächste Krieg*. Bernhardi syntyi Pietarissa vuonna 1849 Venäjän baltiansaksalaisiin piireihin. Hänen isänsä Theodor Bernhardi teki uran Preussin palveluksessa diplomaattina ja historioitsijana, ja ansioidensa perusteella tämä aateloitiin vuonna 1873. Friedrich Bernhardi lähti puolestaan sotilasuralle ja otti osaa Ranskan–Preussin sotaan ratsuväen luutnanttina. Merkittävä virstanpylväs hänen urallaan oli aika armeijan yleisesikunnan historiallisen osaston päällikkönä vuosina 1898–1901, jolloin hän alkoi ansaita mainetta sotilaskirjoittajana ja -teoreetikkona. Bernhardi saavutti vuonna 1907 rauhanajan armeijan korkeimman portaan, kun hänet nimitettiin armeijakunnan komentajaksi.⁷ Kaksi vuotta myöhemmin hän erosi armeijasta terveysongelmien ja ”muutamien palveluksellisten harmien” vuoksi sekä siksi, että sota ei näyttänyt syttyvän lähitulevaisuudessa.⁸

Eron jälkeen Bernhardi keskittyi kirjallisiin pyrintöihinsä, joiden tuloksena syntyi *Deutschland und der nächste Krieg*. Teos julkaistiin toisen Marokon kriisin⁹ rauhanomaisen, mutta monien mielestä epätydyttävän ratkaisun jälkimainingeissa vuonna 1911, mikä innoitti Bernhardia hakemaan Saksan politiikalle suuntaa ja tarkoitusta historiasta. Kirjan alkupuolella hän käsittelee sodankäynnin oikeutusta ja merkitystä sekä esittää näkemyksensä Saksan kehityksestä ja ”historiallisesta tehtävästä” tulevaisuudessa. Tämän jälkeen Bernhardi perehtyy Saksan kansainväliseen asemaan ja poliittiseen tilanteeseen, kun taas teoksensa lopussa hän luonnostelee toimenpiteitä, joiden avulla on tarkoitus kohottaa maan valmiutta sotaan. Nämä vaihtelevat armeijan ja laivaston koon runsaasta kasvattamisesta muutoksiin kan-

⁷ Hubatsch 1955, 122.

⁸ Bernhardi 1927, 301–302.

⁹ Toinen Marokon kriisi (myös nimellä Agadirin kriisi) alkoi Ranskan lähetettyä joukkoja maahan, mihin Saksa vastasi lähettämällä tykkivene *Pantherin* Marokon rannikolle. Kriisiin saatiin ratkaisu sopimuksella, jossa Marokosta tehtiin Ranskan protektoraatti, Saksan liike-elämälle taattiin siellä kunnioittava kohtelu ja Ranska luovutti Saksalle alueita Kongosta: ks. Clark 2013, 204–208.

san koulutuksessa. *Nächste Krieg* oli myyntimenestys siinä mitassa, että siitä otettiin vuonna 1913 jo kuudes painos, jota oli paikoin muokattu ajankohtaisten tapahtumien mukaisesti. Lisäksi jo vuonna 1912 julkaistiin *Unsere Zukunft* (Tulevaisuutemme), joka oli lyhyempi ja kansantajuisempi esitys *nächste Kriegin* pääkohdista. Maailmansodan sytyttyä Bernhardi palasi palvelukseen ja toimi armeijakunnan komentajana sekä itä- että länsirintamilla. Sodan jälkeen Bernhardi kirjoitti vielä maailmansodan historian *Deutschlands Heldenkampf 1914–1918* sekä muistelmansa *Denkwürdigkeiten aus meinem Leben*, jotka ilmestyivät vuonna 1927 kolme vuotta ennen hänen kuolemaansa. Myös hänen vuosina 1911–1912 tekemäänsä maailmanmatkaansa perustuva matkakirja julkaistiin vuonna 1920. Näiden keskeisten teosten lisäksi Bernhardi kirjoitti tukun sotahistoriallista ja -teoreettista kirjallisuutta, jonka merkitys tämän tutkimuksen kannalta on vähäisempi.

Bernhardin kirjoituksille arvokasta taustatukea antaa joukko muita sotilaskirjoittajia. Albrecht von Boguslawskin (1834–1905) *Der Krieg in seiner wahren Bedeutung für Staat und Volk* (Sota sen tosiasiallisessa merkityksessä valtiolle ja kansalle) vuodelta 1892 keskittyy Bernhardin tavoin tuomitsemaan pasifismin ja sosialismin turmiolliset vaikutukset. Jalkaväen taistelutaktiikoiden kehittäjänä tunnettu Boguslawski julkaisi lisäksi sosiaalidemokratian vastaisen teoksen, kirjan kaksivuotisen palvelusajan puolesta sekä teoksen kaksintaiteluista. Boguslawski erosi armeijasta vuonna 1890 kenraaliluutnantin arvossa.

Boguslawskin kanssa samaan vanhempaan polveen kuuluu entinen everstiluutnantti ja sota-akatemian historianopettaja Max Jähns (1837–1900), jonka kirja *Über Krieg, Frieden und Kultur* (Sodasta, rauhasta ja kulttuurista) julkaistiin vuonna 1893. Teos käy läpi sodan ja rauhan välistä suhdetta antiikista alkaen ja niiden vaikutusta kulttuuriin. Hän pyrki kirjassaan todistamaan, kuinka pyrkimykset rajoittaa sotaa olivat mahdottomia. Jähns eroaa muista tämän tutkimuksen upseereista porvarillisen taustastansa ja suhteellisen alhaiseksi jääneen sotilasarvonsa takia.¹⁰

Colmar von der Goltzin (1843–1916) nimi mainitaan usein samassa yhteydessä Bernhardin kanssa, sillä he molemmat olivat samantapaisia oman polkunsu kulkijoita upseeriston joukossa. Hän oli kansainvälisesti tunnettu sotateoreetikko ja armeijan johtavia upseereita vielä 1900-luvun alussa. Hän toimi myös pitkään Turkissa armeijan uudistajana ja saavutti sotamarsalkan arvon molemmissa maissa. Goltz tuli tunnetuksi vuonna 1883 julkaistulla *Das Volk in Waffen* -teoksellaan, ja julkaisi sen lisäksi myös lukuisia muita historiallisia ja sotateoreettisia kirjoja. Goltz oli Bernhardia käytännönläheisempi ja keskittyi kirjoituksissaan

¹⁰ Gersdorff 1974, 284.

enemmän puhtaasti sotilaallisiin kysymyksiin.¹¹ Tästä huolimatta hänen julkaistujen kirjoitustensa ulkopuolisia sotaisia näkemyksiä nousee tässä työssä esiin tutkimuskirjallisuuden kautta.

Bernhardin paikan yleisesikunnan historiallisen osaston päällikkönä perinyt Hugo von Freytag-Loringhoven (1855–1924) saavutti arvostusta ottamalla kantaa henkisten ominaisuuksien tärkeyteen sodassa kirjassaan *Die Macht der Persönlichkeit im Kriege* vuonna 1905. Varsinkin hänen sotilaallisten hyveiden ja kunniantunnon käsittelynsä on hyödyksi tässä tutkimuksessa. Myöhemmin vuonna 1911 Freytag-Loringhoven kirjoitti vielä historiallisen analyysin sodan ja politiikan suhteesta *Krieg und Politik in der Neuzeit*, joka jatkui aina Saksan toisen keisarikunnan aikoihin asti 1870-luvulle. Kenraalin arvostaan huolimatta Freytag-Loringhovenin sotilasura ei ollut erityisen merkillepantava, vaan hänen maineensa on rakentunut kirjallisen tuotannon ympärille, joka laajuudessaan sotilaskirjoittajien joukossa hakee vertaistaan.¹²

Sotilasteoreetikkojen julkaisujen ohella olen hyödyntänyt armeijan yleisesikunnan päälliköiden kirjoituksia. Suurta Moltkea yleisesikunnassa seurasi Alfred von Waldersee (virassa 1888–1891), joka oli Moltken korkean iän vuoksi käytännössä johtanut yleisesikuntaa jo vuosia.¹³ Walderseen postuumit muistelmät koostuvat pitkälti päiväkirjamerkinnöistä. Muistelmien toimittaja on mitä ilmeisimmin siivonnut päiväkirjoista useita antisemitistisiä ja katolilaisuuden vastaisia kohtia, mutta tämän ei pitäisi tehdä koko teosta tyhjäksi tämän tutkimuksen tarpeisiin.¹⁴ Walderseen ajatuksia avarsi myös historioitsija Martin Kitchenin kirjan *The German Officer Corps* sisältämä Walderseen poliittista vaikuttamista käsittelevä luku.¹⁵

Walderseen jälkeen yleisesikunnan päällikkönä palveli vuoteen 1905 asti Alfred von Schlieffen. Schlieffenin kirjejulkaisu keskittyy hänen lapsuuteensa ja nuoruuteensa, mutta sisältää myös muutamia kirjeitä yleisesikunnan päällikkyyden ajalta ja sen jälkeen.¹⁶ Schlieffen jätti perinnöksi yleisesikunnalle kuuluisan sotasuunnitelmansa ja kokonaisen sukupolven häntä ihannoivia upseereita. Hänestä lienee kirjoitettu vuosien saatossa enemmän kuin yhdestäkään sotapäälliköstä, joka ei koskaan komentanut armeijaansa sodassa. Esimerkiksi Hugo von Freytag-Loringhoven kirjoitti hänestä ihannoivan elämäkerran.¹⁷

¹¹ Kitchen 1968, 100.

¹² Echevarria 1996, 471–472.

¹³ Kitchen 1968, 71.

¹⁴ Waldersee 1923; Toimittaja Heinrich Otto Meisnerin tekemistä poistoista ks: Brose 2001, 243.

¹⁵ *Alfred Graf von Waldersee as a Political General*: Kitchen 1968, 64–95.

¹⁶ Schlieffen 1958.

¹⁷ Freytag-Loringhoven 1920.

Schlieffenin seuraaja Helmuth von Moltke nuorempi, joka oli Helmuth von Moltke vanhemman veljenpoika,¹⁸ toimi yleisesikunnan päällikkönä aina erottamiseensa saakka Marnen taistelun jälkeen syksyllä 1914. Nuoremman Moltken virallinen kirjeenvaihto Itävalta-Unkarin yleisesikunnan päällikön Franz Conrad von Hötzendorfin kanssa on painettu kokonaisuudessaan jälkimmäisen muistelmiin.¹⁹ Lisäksi hänen vaimonsa toimitti Moltken kuoleman jälkeen julkaisun tämän papereista ja kirjeistä.²⁰ Moltken roolia osana Saksan armeijan päätöksentekoa ja suunnittelua on selvittänyt ansiokkaasti Annika Mombauer tutkimuksessaan *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War*.²¹ Yleisesikunnan päälliköiden julkaistujen kirjoitusten ja alkuperäistä arkistomateriaalia hyödyntäneen tutkimuskirjallisuuden kautta avautuu ikkuna armeijan huipulle, jossa sotilasteoreetikkojen aatteita ja ajattelutapoja oli mahdollista panna käytäntöön.

1.3 Lähtökohdat saksalaisen upseerin tutkimukseen

Friedrich von Bernhardin nimi ponnahtaa aina ensimmäisenä esiin niin saksalaista radikaalia nationalismia ja darvinistisesti värittyä militarismia koskevassa nykytutkimuksessa kuin sodanaikaisessa anglosaksisessa keskustelussa maailmansodan syistä. Siten hänen ajattelunsa on jo yksinään kiintoisa punainen lanka, jolla sitoa tutkimuskokonaisuus yhteen. Mutta onko upseeriston laajemman ajatusmaailman tutkimus mahdollista? Bernhardi ja kaikki muut tutkimuksen avainhenkilöt Max Jähnsiä lukuun ottamatta saavuttivat vähintään kenraaliluutnantin arvon ja useimmat palvelivat uransa aikana korkeissa tehtävissä yleisesikunnassa tai armeijakunnan komentajina. Näin ollen he edustivat armeijan hierarkian huippua, jossa heillä ainakin periaatteessa oli runsaasti vaikutusvaltaa ja mahdollisuuksia asettaa ajatuksensa käytäntöön. Toisaalta voi kyseenalaistaa, kuinka pitkälle meneviä johtopäätöksiä heidän mielipiteistään voi tehdä tai voiko heidän kirjoitustensa tulkita edustavan saksalaista upseeristoa kokonaisuudessaan.

Tutkimuksen näkökulmaa rajoittaa se, että kaikki lähdeaineisto on peräisin sotilailta, jotka olivat Preussin armeijan palveluksessa. Saksan keisarikunnan valtiomuodossa Baijeri, Saksi ja Württemberg säilyttivät teoriassa omat armeijansa, joilla oli omat upseerinsa ja perinteensä. Preussin suurella yleisesikunnalla ja sotaministeriöllä kuitenkin oli käytännös-

¹⁸ Jatkossa, kun puhun Moltkesta, tarkoitan nuorempaa. Jos tarkoitan hänen setäänsä, lisään määritteen vanhempi.

¹⁹ Conrad von Hötzendorf, 1921–1925.

²⁰ Moltke 1922; Tämän julkaisun luotettavuus on kyseenalaistettu, sillä Moltken vaimo ilmeisesti teki toimitustyötä varsin raskaalla kädellä. Ks: Mombauer 2001, 7.

²¹ Mombauer 2001.

sä asema koko keisarikunnan laajuisina instituutioina, minkä lisäksi Preussin armeija muodosti valtaosan Saksan sodanajan vahvuudesta. Maan eteläosissa esiintyi monesti epäluuloa Preussia ja sen valta-asemaa kohtaan, mutta Martin Kitchenin mukaan pienempien armeijoiden upseerien keskuudessa tällaiset ajatukset eivät olleet kovin suosittuja. Päinvastoin monesti Preussin armeijan saavutuksia, sen edustamia arvoja ja Saksan yhtenäisyyttä ihailtiin suuresti, mikä antaa olettaa, että myös näkemykset sodan laajemmasta merkityksestä olivat pitkälti yhteneväisiä. Upseerien siirrot eri osa-armeijoiden välillä olivat myös tavanomaisia, joten niiden välillä ei ollut mitään erottamatonta kuilua.²²

Armeijan johdon muodostivat yleisesikunta, sotaministeriö, ja sotakabinetti *Militärkabinett*. Laivasto oli kokonaan armeijan organisaation ulkopuolella, eikä se kuulu tässä tutkimuksessa armeijan käsitteen alle. Yleisesikunnan tärkein tehtävä oli valmistaa armeija sotaan. Se vastasi muun muassa strategisesta suunnittelusta, mihin kuului liikekannallepanosuunnitelmien jokavuotinen päivittäminen, sekä tiedustelusta ja sotaharjoitusten järjestämisestä. Yleisesikunnan palvelukseen otettiin vain upseeriston ehdoton parhaimmisto, ja se vaati tiukan seulan läpikäymistä. Yleisesikunnan päällikkö oli käytännössä armeijan tärkein yksittäinen henkilö, jonka oletettiin sodan tullen ottavan komennon ”ylimmän sotapäällikön” eli keisarin ohitse. Sotaministeriö puolestaan vastasi hallinnosta, budjetista sekä yhteydenpidosta hallitukseen ja valtiopäiviin. Sotakabinetin alaa olivat henkilöstökysymykset. Todellisuudessa näiden instituutioiden keskinäiset valtasuhteet olivat epäselvät ja riippuivat paljolti siitä kuka milloinkin oli keisarin suosiossa, mikä johti ristiriitoihin ja kilpailuun niiden välillä.²³ Valtataisteluiden lisäksi erimielisyyksiä aiheuttivat taktiset ja tekniset kysymykset. Maailmansotaa edeltävässä debatissa kaikissa aselajeissa vastakkain olivat uudistajat ja konservatiivit. Ensiksi mainitut halusivat hyödyntää uusia teknisiä innovaatioita ja mukauttaa taktiikoita niiden oletettujen vaatimusten mukaisiksi, kun taas konservatiivit pyrkivät pitäytymään yhdistymissodissa voiton tuoneissa käytänteissä tai ratsuväen tapauksessa hetken aikaa jopa palaamaan 1700-luvulle. Näiden ääripäiden välinen keskustelu kävi usein hyvin kuumaksi, ja vahva kannanotto suuntaan tai toiseen saattoi vaikuttaa suuresti upseerin urakehitykseen.²⁴

Saksalainen upseeristo ei siis ollut mikään yhdestä puusta veistetty joukko samanmielisiä monokkelimiehiä. Saksan armeijan hajautetun komentojärjestelmän vaatimukseksi oli kuitenkin, että yksittäiset upseerit reagoisivat kentällä muuttuviin tilanteisiin yhteneväisellä tavalla ilman esimiestensä yksityiskohtaista ohjausta. Tämän doktriinin toimiminen edel-

²² Kitchen 1968, 11–15.

²³ Mombauer 2001, 14–41; Kitchen 1968, 1–2, 7–11, 15.

²⁴ Ratsuväen innostumisesta 1870- ja 80-luvuilla Fredrik Suuren ajan kolmialtotaaktiikoista ks. Brose 2001, 8–16.

lytti, että upseeristo omaksuisi yhdenmukaiset ajattelu- ja toimintatavat.²⁵ Sotatoimien toteuttamista tärkeämpää oli silti, että upseeriston samanmielisyys poliittisissa ja aatteellisissa kysymyksissä säilyi.

Stereotyyppisesti preussilainen upseeri nähdään edelleen maaorjansa taisteluun johtavana junkkerina. Aatelisuus oli 1800-luvulla upseeristoa määrittävä tekijä, mutta 1900-luvun alkuun mennessä tämä asetelma oli jo alkanut murtua. Myös porvariston piiristä suunnattiin enenevässä määrin upseerin ammattiin, mikä näkyi muita varhaisemmin erityisesti aatelin halveksimissa teknisissä aselajeissa, kuten pioneereissa ja tykistöissä. Sen sijaan kaarti ja ratsuväki säilyivät aateliston linnakkeina sotaan asti, samoin suurelta osin koko kenraalikunta. Tämä kehitys johti osittain upseerin identiteetin sirpaloitumiseen aselajien pohjalta. Porvariston esiinmarssi armeijassa ei kuitenkaan ollut mikään valtaisa murros. Yhdistyssotien menestyksen myötä sotilaiden arvostus oli korkealla, mikä edesauttoi upseeriston vanhojen arvojen omaksumista. Lisäksi rykmenttien upseereilla oli oikeus hylätä vakanssia hakeva kokelas halunsa mukaan, mikä johti itseään ruokkivaan aatteelliseen homogeenisuuteen. Epäilyttävinä pidetyt tapaukset, kuten esimerkiksi teollisuusmiesten pojat ja juutalaiset, hylättiin yleensä ”luonteen heikkouteen” vedoten. Avoimen oppositiohenkisellä tai sosialistisella miehellä ei ollut toivoakaan päästä kiinni upseerinvirkaan. Näin upseeristo säilytti sosiaalisista taustoista riippumatta yhtenäisen identiteetin, joka ankkuroitui pitkälti aatelisupseerin konservatiiviseen maailmankatsomukseen.²⁶ Tästä syystä tutkimukseeni valittujen upseerien poliittisten ja aatteellisten mielipiteiden voi olettaa pääpiirteittäin koskevan koko upseeristoa.

Koska käyttämäni lähteet ovat syntyneet sotilaskirjoittajien ja yleisesikunta-seulan läpi käyneiden huippu-upseereiden kynästä, on lähdeaineistoissa sisäänrakennettu vinouma upseereita kohtaan, jotka olivat kirjallisesti suuntautuneita ja keskimääräistä sotilasta sivistyneempiä ja älyllisempiä. Miten paljon lähteeni kykenevät kertomaan lähinnä sukunimensä perusteella asemansa saavuttaneen rellestävän alemman ratsuväenupseerin ajatusmaailmasta, en osaa sanoa. Koska nuo nimenomaiset upseerit olivat harvoin asemassa, jossa heillä olisi ollut vaikutusvaltaa muuhun kuin omiin alaisiinsa, ei kysymys ole tämän tutkimuksen kannalta kovin merkittävä. Kaiken kaikkiaan uskon, että lähdemateriaali antaa vahvan kuvan Preussin armeijan ylimpien upseerien ajattelusta ja on pienin varauksin yleistettävissä koskemaan koko preussilaista upseeristoa ja suurilta osin myös Saksan muita valtioita.

²⁵ Tästä opista käytettiin termiä *Auftargstaktik*, tehtävätaktiikka: ks. Rothenberg 1986, 296.; Hull 2005, 115–116.

²⁶ Kitchen 1968, 22–48; On myös syytä huomioda, että saksalainen yhteiskunta oli hyvin hierarkkinen ja luokkakakeskeinen. Sosiaalinen nousu ja luokkarajojen rikkominen ei ollut helppoa, eikä armeija tässä mielessä ollut mikään poikkeus: ks. Berghahn, 1987, 10–18.

Nyt kun olen tehnyt selväksi millaista tietoa tutkimuksessa pystytään saavuttamaan, voin kääntää katseen siihen, miten se saavutetaan. Tulkitsen sotilaiden kirjoituksia kontekstualisoimalla niitä. Tekstit kertovat väistämättä ympäröivästä kulttuurista ja maailmasta, mutta samalla myös luovat oman versionsa siitä. Yhdistämällä pohdinnat sodan merkityksestä muihin ajankohtaisiin keskusteluihin ja aatteellisiin virtauksiin, voidaan esittää tulkintoja siitä, miksi sotaan suhtauduttiin niin ihannoivasti ja tuskaisen odottavasti. Myös vertailemalla Bernhardin ja kumppaneiden mielipiteitä pasifistien sekä brittiläisten ja amerikkalaisten kriitikoiden näkemyksiin nähdään erojen lisäksi yllättäviäkin samankaltaisuuksia, joiden kautta päästään tutkimuskysymysten ytimeen.

1.4 Militarismin tutkimuksen jalanjäljissä

Tarkasteltaessa 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alkupuolen saksalaista yhteiskuntaa, politiikkaa ja sotalaitosta militarismi on käsite, jota on mahdoton paeta. Myös Saksan armeijaa ja upseeristoa on käsitelty historiantutkimuksessa lähinnä militarismin kautta, joten on syytä perehtyä termin alkuperään ja merkityksiin. Militarismi ei ole mikä tahansa -ismi, joka on määriteltävissä selkeästi muutamien keskeisten ideologisten opinkappaleiden ympärille. Ei ole olemassa ”sotahulluuden manifestia” eikä Marxin kaltaista oppi-isää, joiden perusteella voisi objektiivisen aukottomasti arvioida kunkin tutkimuskohteen militaristisuutta. Käsite tuli vakiintuneeseen käyttöön samalla lailla kuin imperialismi Napoleon III:n ajan Ranskassa keisarikunnan tasavaltalaisten ja sosialististen vastustajien poliittisiin tarpeisiin, ja se omaksuttiin myös Englannissa ja Saksassa jo 1860- ja 1870-luvuilla. Sen avulla kritisoitiin sotilaallisten tarpeiden, hengen, ideaalien ja näkökohtien korostumista sekä sotilaiden ylivaltaa siviileihin nähden.²⁷

Militarismin käsitteen ongelma oli alusta alkaen johdonmukaisen määritelmän puute ja eroavaisuudet sen käyttötarkoituksissa. Sotalaitosten ja niiden yhteiskunnallisten vaikutusten kritiikissä oli historioitsija Volker Berghahnin arvion mukaan kaksi päälinjaa: militarismia tulkittiin joko poliittisessa tai sosio-ekonomisessa viitekehyksessä. Yhteistä näille tulkinnoille oli tulevaisuudenvisio, jossa armeijat olisivat tiukasti säänneltyjä tai kokonaan lakautettu. Saksan katolisilla alueilla militarismi otettiin käyttöön protestanttisen Preussin vastaiseksi propaganda-aseeksi, mikä johti termin yleistymiseen mutta samalla se edisti seka-

²⁷ Berghahn 1982, 7–8; Vagts 1938, 12.

vuotta termin käytössä: poliittisesti väritty keskustelu ei edesauttanut analyttistä pohdintaa militarismin käsitteestä.²⁸

Amerikkalaisen historioitsija Alfred Vagtsin tutkimus *A History of Militarism* vuodelta 1938 oli varhaisia ensimmäisen maailmansodan jälkeisiä militarismin tulkintoja. Vagts tekee pesäeron termien militarismi ja sotilaallisuus (*military way*) välille. Jälkimmäinen edustaa hänelle käytettävissä olevien resurssien rationaalista ja humaania käyttöä siviilien asettamien sotilaallisten tavoitteiden saavuttamiseksi ja puolustuskyvyn ylläpitämiseksi. Militarismia sen sijaan ovat sotaan ja armeijaan liittyvät tavat, intressit ja toimet, joilla ei ole todellista sotilaallista tarkoitusta: ”Militarismi torjuu sotilaallisuuden tieteellisen luonteen ja osoittaa kastin ja kultin, auktoriteetin ja uskon piirteitä.”²⁹ Sodassa militarismia osoittavat tarkoitusperät, jotka eivät edistä sodan voittamista, kuten kunnian ja maineen tavoittelu armeijan taistelukyvyn kustannuksella. Tästä huolimatta militarismia esiintyy Vagtsin mukaan ensisijaisesti rauhan aikana. Hän esittää, että taistelujen puute tekee armeijoista taipuvaisia unohtamaan todellisen tarkoituksensa – sodan sekä valtionsa ylläpitämisen. Sen sijaan ne alkavat kuvittelemaan olevansa olemassa vain itseään varten: ”Armeija joka on rakennettu palvelemaan sotilaita, ei sotaa, on militaristinen; niin on myös kaikki mikä ei ole valmistautumista taistelemiseen.”³⁰ Vagtsin militaristin ei tarvitse rakastaa sotaa, vaan siihen kuuluvat ajatusmallit ja tuntemukset, jotka asettavat sotilasinstituutiot, -mentaliteetin ja -toimintatavat osaksi siviilielämää ja sen yläpuolelle. Militarismissa tunteet ja vakaumukset siis syrjäyttävät järkipäisen toiminnan. Tätä Vagts kutsuu ”mielialojen ja mielipiteiden militarismiksi.”³¹

Saksassa kysymys militarismista oli toisen maailmansodan jälkeen luonnollisesti pinnalla. Historioitsija Gerhard Ritter etsi vastauksia siihen, miten Saksa ”päätyi seuraamaan niin äärimmäistä militaristia, jollaista maailma ei ollut aiemmin nähnyt.”³² Ritterille ”militarismin ongelmassa” oli kyse ennen kaikkea valtio- ja sotilasjohdon suhteista. Militarismissa sotilaiden merkitys ja arvostus oli ylikorostunut ja sotatekniset kysymykset saavuttivat ylivalan valtiomiesten maltillisesta harkinnasta.³³ Ritter oli vahvasti kiinni Carl von Clausewitzin ajattelussa ja tämän periaatteessa, että sodan tulee olla politiikan jatke toisin keinoin. Militarismia on hänelle Clausewitzin opin tarkoituksellinen kääntäminen, jolloin politiikka palvelee

²⁸ Berghahn 1982, 10–11.

²⁹ Vagts 1938, 11.

³⁰ Vagts 1938, 13–14.

³¹ Vagts 1938, 15.

³² Ritter tarkoittaa tietenkin Hitleriä: Ritter 1965, nide I, 9.

³³ Ritter 1965, nide I, 13.

sodankäyntiä tai jatkaa sodankäyntiä toisin keinoin rauhan aikana.³⁴ Ritterin määritelmä pysyy järkevänä politiikan ylätasolla ja valtion toiminnan kontekstissa.

Saksan ensimmäistä maailmansotaa edeltänyttä varustelupolitiikkaa tutkinut Stig Förster jaotteli 1980-luvulla ristiriitaiset militarismin tulkinnat kolmeen ryhmään: ritteriläisen sotilaiden ja sotatekniikan ylikorostumisen määritelmän ohella hän näki marxilaisen ja liberaalin tulkinnan. Marxilaisen teorian mukaan militarismi on kapitalistisessa yhteiskunnassa hallitsevan luokan vallan väline, jota se käyttää sekä valtapiirinsä levittämiseen ulospäin, että massojen alistamiseen sisäisesti. Liberaalissa tulkinnassa militarismi perustui taaksepäin katsovan sotilasluokan pyrkimykseen alistaa kansalaistoiminnan piiri ja koko ”siviilimielentila” militarisointipyrkimyksille. Erimielisyydet eivät jääneet termin määritelmään, vaan siirtyivät johdonmukaisesti myös tulkintoihin koko militarismi-ilmion alkuperästä. Marxilaisessa tulkinnassa se syntyi luonnollisesti luokkasodasta. Ritterille sen sijaan 1800- ja 1900-lukujen ”uussaksalainen” militarismi oli seurausta äärikansallisen kansalaisliikehännän noususta. Liberaali perinne taas näki militarismin pääasiassa esiteollisena ilmiönä, jonka suurmaatalouteen ja armeijaan yhteen nivoutuneet eliitit olivat tuoneet moderniin aikaan.³⁵ Förster itse koosti näistä aineksista seuraavan militarismin yleismääritelmän:

Militarismi tarkoittaa sotavoimien väärinkäyttöä sisäpolitiikkaan ja/tai ulossuuntautuvaan aggressioon ja sen kanssa läheisessä yhteydessä militäärpolitiikan ylikorostumista muihin politiikan aloihin nähden, mikä väistämättä on ristiriidassa myös militaristien objektiivisten intressien kanssa ja on siten irrationaalista.³⁶

Tältä pohjalta Förster jalosti oman merkittävän lisänsä keskusteluun tutkimuksessaan *Der Doppelte Militarismus*, kaksoismilitarismin käsitteen. Försterille militarismi ei ole ainoastaan eliittien ja vallanpitäjien alaa, vaan myös niihin nähden oppositiossa toimivien sosiaalisten ryhmien edustajat saattoivat pyrkiä vahvistamaan omaa valta-asemaansa militarismin keinoin. Kaikille militarismin edustajille oli yhteistä huoli heille epäedullisista sosioekonomisista muutoksista, mikä useimmiten tarkoitti vallankumousliikkeen pelkoa. Militarismiin tartuttiin viimeisenä pelastuksena tältä kumoukselta. Försterin mukaan ryhmien välillä vallitsi kuitenkin eroja siinä, käytettiinkö militarismia reaktionäärisenä vallitsevan tilanteen säilyttämiseen pyrkivänä keinona, vai oliko tarkoituksena hyökkäävämpi vastavallankumouksellisuus, joka oli suunnattu myös vanhoja valtaeliittejä kohtaan ja tavoitteli myös yhteiskunnallisia muutoksia

³⁴ Ritter 1965, nide I, 14.

³⁵ Förster 1985, 3–4.

³⁶ Förster 1985, 6.

ylhäältä käsin tapahtuvan vallankumouksen hengessä. Pitkälle menevä militarismi saattoi olla jopa yläluokkien intressien vastaista, jos se uhkasi järkyttää olemassa olevia valtarakenteita.³⁷

Tämä kaksoismilitarismi tarkoitti Försterin mallissa ensimmäistä maailmansotaa edeltävän Saksan tapauksessa *konservatiivista militarismia* ja *kansalaismilitarismia*. Konservatiivista militarismia tai *militarismia ylhäältä* edustivat valtionjohto, maan itäosien suurmaalouseliitti ja upseeriston konservatiivinen osa. Näille ryhmille vallitsevien poliittisten ja yhteiskunnallisten olojen säilyttäminen oli kaikkein tärkeintä. Keinona tähän toimi enenevässä määrin militaristiset manipulaatioyritykset, kuten kunnianhimoinen laivastopoliitiikka. Kansalaismilitarismi (*bürgerliche Militarismus*) tai *militarismi alhaalta* edusti taas keskiluokkaista joukkoliikettä, jolla oli selvä hallituksenvastaisen kärki. Oikeistoradikaalit kansalaisjärjestöt ja painostusryhmät sekä upseeriston osa, joka piti sotilaallista tehokkuutta itsetarkoituksena, kuuluivat Försterin mukaan tähän joukkoon. Kansalaismilitarismille oli myös tyypillistä vahva kannatus imperialistiselle politiikalle ja ulospäin suuntautuva aggressiivisuus.³⁸

Tässä tutkimuksessa kaksoismilitarismin käsite auttaa hahmottamaan, että sotaa ja armeijaa saattoi puolustaa varsin erilaisista lähtökodista ja että kysymyksellä oli hyvin vahva poliittinen ulottuvuus. Militarismi on kokonaisuudessaan silti hyvin ongelmallinen käsite. Perusmerkityksessään militarismilla yleensä tarkoitetaan armeijan tai sodan ylimitoitettua asemaa valtiossa tai yhteiskunnassa, mikä on lähtökohtaisesti arvottava käytöntapa. Millä perusteella armeijan liiallinen merkitys on objektiivisesti punnittavissa?³⁹ Militarismia käytettiin alusta lähtien sisäpoliittisena lyömäaseena, jolla erimielisiä vastustajia yritettiin hutkia. Iskujen kohteeksi joutuneet olivat harvoin nimityksestä mielissään ja kokivat sen halventavaksi – olihan heillä omasta mielestään vain kansakuntansa paras mielessään.⁴⁰ Kukaan ei kantanut militaristin viittaa ylpeydellä, vaan se oli ”ruma iskusana”, kuten Freytag-Loringhoven sitä luonnehti.⁴¹

Militarismin käsitteellä on tarkkaan harkiten käytettynä ja selkeästi määriteltynä analyyttistä arvoa Saksan poliittisen järjestelmän erikoisuuksien ja armeijan yhteiskunnallisen aseman arvioinnissa. Militarismia voi käyttää myös kuvaamaan yksittäisten henkilöiden ajattelua, mutta se ei mielestäni taivu ajattelun selittäjiksi. Minusta Friedrich von Bernhardin so-tainnolle ei riitä selitykseksi se, että hän oli militaristi. Tämä voi olla edellä esitettyjen määritelmien pohjalta varsin perusteltavissa oleva leima, mutta mielestäni se vain peittää monimut-

³⁷ Förster 1985, 6–7.

³⁸ Förster 1985, 7–8.

³⁹ Wette 2008, 16–20; Vagts 1938, 11–12.

⁴⁰ Wette 2008, 13–14.

⁴¹ Freytag-Loringhoven 1911a, 271.

kaiseen ajatteluun kyetseen ihmisen tuomitsevaan sumuun. Tästä syystä olen välttänyt sanan militarismi käyttöä ja pyrkinyt ymmärtämään tutkimuskohteitani heidän omista lähtökohdistaan.

2. Sota politiikan jatkeena?

2.1 Piiritetty Saksa

Euroopan suurvallat olivat 1910-luvun alkuun mennessä linnoittautuneet tiiviisti kahteen leiriin. Saksan armeijan suuren yleisesikunnan päällikön Helmuth von Moltken näkemys tuolloisesta tilanteesta oli, että liitot olivat juurtuneet niin syväälle, ”että tuskin yksikään suuri eurooppalainen valtio voi tarttua miekkaan ilman, että koko maanosa on velvoitettu käymään toistensa kimppuun.”⁴² Tappio sodassa Preussin johtamaa Pohjois-Saksan liittoa vastaan vuosina 1870–1871 ja Alsace-Lorraine rajamaakuntien menetys jätti Ranskalle pysyvän katkeruuden tunteen ja revanssihengen, mikä loi parantumattoman haavan maiden välille.⁴³ Venäjän ja Ranskan vuonna 1894 solmima liitto asetti Saksan kahden tulen väliin, sillä sota yhtä vastaan tarkoittaisi mitä todennäköisimmin myös sotaa toista vastaan. Saksalle vihamieliseen leiriin liittyi myös Iso-Britannia, joka solmi *ententen Ranskan* kanssa vuonna 1904. Britannialla saattoi olla jopa enemmän intressiristiriitoja Venäjän ja Ranskan kuin Saksan kanssa, mutta kenties juuri siksi se näki turvallisemmaksi asettua yhteiseen rintamaan – kolmoisententeen – niiden kanssa Saksaa vastaan.⁴⁴ Varteenotettavat liittolaiset olivat Saksalle harvassa: ”Ainoastaan Itävalta seisoo uskollisena rinnallamme”, Friedrich von Bernhardi totesi *Unsere Zukunftissa*.⁴⁵ Saksan oma epäonninen diplomatia, kunnianhimoinen laivasto-ohjelma ja lukuisat sodan uhkaa lietsoneet kansainväliset kriisit 1900-luvun ensimmäisinä vuosina olivat ajaneet Saksan eristykseen.

Bernhardi uskoi, että suurvaltojen pyrkimykset olivat keskenään ristiriitaisia. Tämä ”äärimmäinen jännite” niiden välillä johtaisi ennemmin tai myöhemmin sotaan, jossa Saksa joutuisi taistelemaan vihamielistä maailmaa vastaan. Bernhardi piti vallitsevaa tilannetta ja mahdollista sotaa vaarallisena, mutta toisaalta näki siinä myös mahdollisuuden Saksalle. ”Meillä on eniten voitettavaa ja hävittävää sellaisessa taistelussa.”⁴⁶ Sota olisi elämän ja kuoleman kysymys, todellinen olemassaolon taistelu. Toisaalta se olisi mahdollisuus ottaa Saksalle maailmassa se asema, joka Bernhardin mielestä sille oikeutetusti kuului ja jonka muut suurvallat siltä kielsivät. Edessä olisi joko maailmanvalta tai perikato.⁴⁷

⁴² Moltken kirje Conradille 21.1.1909: Conrad 1921, nide I, 382.

⁴³ Preussin–Ranskan sodan muistosta kummassakin maassa ks: Nolan 2005, 26–32.

⁴⁴ Liittoumien muodostumisesta ks: Clark 2013, 121–159.

⁴⁵ Bernhardi 1912, 23.

⁴⁶ Bernhardi 1913, 6.

⁴⁷ Bernhardi 1913, 5–6.

Bernhardille ystävät ja viholliset jakaantuvat hyvin selkeästi vallitsevien liittoumien mukaisesti. Saksan, Itävalta-Unkarin ja Italian kolmiliitto oli hänen mukaansa luonteeltaan täysin puolustuksellinen.⁴⁸ Hän kuitenkin piti liiton puolustuksellisuutta ongelmana, sillä se pönkitti vallitsevaa tilannetta, jonka ohi aika oli jo hänen mielestään ajanut. Aggressiivisempi yhteistoiminta sitoisi liittolaiset tiiviimmin yhteen ja auttaisi niitä edistämään elintärkeitä intressejään. Bernhardi tiedosti tämän Saksan ja Itävalta-Unkarin pakkoavioliiton, joka tuli ohjaamaan kummankin maan toimintaa kesällä 1914:

Saksalais-itävaltalainen ristiriita altistaisi täysin kummankin valtion ylivoimaisten vihollisten hyökkäykselle. Molempien yhdessä pysymisestä riippuu kummankin mahdollisuus säilyttää oma valta-asemansa.⁴⁹

Myös Italian ”todelliset intressit” olivat Bernhardin mukaan sidoksissa kolmiliittoon, mutta hän ymmärsi tilanteeseen liittyvän kitkan. Britannian ja Ranskan laivastoylivoima Välimerellä, sota Turkkia vastaan Libyassa sekä Italian alueelliset vaateet Itävalta-Unkarin alueisiin tekivät siitä hataran liittolaisen.⁵⁰ Myös Moltken näkemyksissä vuoden 1909 jälkeen luotto Italian uskollisuuteen näyttää vaihtelevan vahvasta luottamuksesta huolestuneeseen epäluuloon.⁵¹

Bernhardi kuvasi Saksan asemaa Euroopan mantereella lähes sietämättömäksi pakkotilanteeksi. Maa oli piiritetty joka puolelta tiiviisti liittoutuneiden vihollisten toimesta, jotka päättäväisesti vastustivat kaikkia Saksan pyrkimyksiä ”todelliseen vallanlaajennukseen”.⁵² Myös Colmar von der Goltz piti Saksan tilannetta vaarallisenä suojattomin, avoimin rajoin keskellä Eurooppaa slaavien ja romaanisten kansojen välissä, jotka vain odottivat Saksan heikkouden hetkeä hyökätäkseen.⁵³ Tätä asetelmaa upseerit selittivät rakentamalla viholliskuvia, joissa muiden suurvaltojen kansalliset intressit sekä luonteenpiirteet nähtiin syvästi vastakohtaisina Saksan ja saksalaisuuden kanssa.

Vihollisista rakkain oli ehdottomasti Ranska. Rauhantilaa maiden välillä pidettiin tilapäisenä ja näennäisenä. Ajatus, että Saksan ja Ranskan välille syntyisi sovinto ennen kuin aseet olisivat taas kerran ratkaisseet maiden välit, oli Bernhardille mahdoton.⁵⁴ Koska Ranskan vihamielisyys vaikutti niin järkähtämättömältä, oli Bernhardin mielestä kaiken järkevän politiikan lähtökohta Ranskan murskaaminen niin täydellisesti, ettei se enää koskaan

⁴⁸ Käytännössä tämä ei enää pitänyt paikkaansa, koska Moltke oli kansleri Bülowin luvalla sopinut Itävalta-Unkarin yleisesikuntapäällikön kanssa, että Saksa puolustaisi liittolaistaan Venäjää vastaan myös, jos sodan syynä olisi Itävallan hyökkäys Serbiaan. Ks. Moltken kirje Conradille 21.1.1909: Conrad 1921, nide I, 380; Ks. aiheesta myös Mombauer 2001, 111.

⁴⁹ Bernhardi 1913, 94.

⁵⁰ Bernhardi 1913, 95–98.

⁵¹ Ks. esim. Moltken kirjeet Conradille 10.2.1913 ja 13.3.1914: Conrad 1922, nide III, 144–147, 609–612.

⁵² Bernhardi 1912, 23.

⁵³ Goltz 1914, 622.

⁵⁴ Bernhardi 1913, 100; ks. myös Freytag-Loringhoven 1920, 107.

tulisi Saksan tielle.⁵⁵ Boguslawski kirjoitti jo kahta vuosikymmentä aiemmin, että syy vallitsevaan ”rauhanajan sotatilaan” oli Ranskassa, joka oli alentanut itsensä Venäjän palvelijaksi. Hän uskoi, että Ranskassa pidettiin vuonna 1871 solmittua Frankfurtin rauhaa ainoastaan aselepona.⁵⁶ Ranskan–Preussin sodan jälkeen kummassakin maassa oli rakennettu kuva toisesta puolesta ”perintövihollisena”, joka nähtiin kaikkien omaan kansakuntaan liitettyjen hyveiden ja positiivisten ominaisuuksien vastakohtana.⁵⁷ Voitto Ranskasta oli yhdistyneen Saksan keskeisimpiä kansakuntaa rakentavia myyttejä. Suurin osa 1900-luvun alussa korkeissa asemissa palvelleista upseereista olivat nuorina miehinä osallistuneet tuohon sotaan ja nauttineet sen tuomasta arvonannosta. On luonnollista, että he pitivät Ranskaa uhkana, mutta samalla ajatus uudesta sodasta sen kanssa aiheutti heissä eittämättä nostalgisia värähdyksiä. Nuoremmalle sukupolvelle se taas olisi mahdollisuus kohota isiensä varjosta sankareiksi omasta takaa. Revanssin myötä voisi elää uudelleen menneet kunnian päivät ja nousta samalle jalustalle, jolla seisivat keisari Vilhelm I, Bismarck, Moltke vanhempi ja sotaministeri Albrecht von Roon.

Vastakkainasettelu Venäjän kanssa ei ollut yhtä tähtiin kirjoitettu, mutta liitto Ranskan kanssa teki sen aseman selväksi myös Bernhardille: ”Ranska ja Venäjä ovat ensinnä yhtyneet keskieuropalaista kolmiliittoa vastaan.”⁵⁸ *Deutschland und der nächste Krieg* kirjoitushetkellä Bernhardi ei nähnyt Venäjän osalta aggressiivisia pyrkimyksiä Saksaa vastaan, mutta piti tätä tilannetta vain väliaikaisena. Jos Ranskan vihostaisuus perustui pitkälti historiaan, niin Venäjän uhka oli Bernhardille luonteeltaan enemmän rodullista. Venäjä oli ottanut itselleen aseman slaavilaisten kansojen johtajana, ja tämän panslavismin saattoi olettaa suuntaavan sen huomion länteen päin ja Balkanille.⁵⁹ Slaavien todellinen ja kuviteltu toiseus teki niistä vihollisen, josta oli helppo loihtia uhkakuvia ja propagandaa. Venäjä esitettiin usein ”itänä” tai ”Aasiana”, joka edusti kulttuuritonta barbariaa ja rajan takana vaanivaa uhkaa.⁶⁰ Ensimmäisen maailmansodan aattona Saksassa nimenomaan tsaristisen Venäjän uhka oli kaikkein tehokkain argumentti, jolla valtiopäivät ja kansa saatiin tukemaan sotaa.⁶¹

Myös Iso-Britannia kuului 1910-luvun alun vallitsevassa kansainvälisessä asetelmassa Saksan vihollisiin. Preussi ja Iso-Britannia olivat olleet perinteisiä liittolaisia, joten taustalla ei ollut samanlaista painolastia kuin toisten kolmoisententen jäsenten kanssa. Bernhardille saarivaltakunnan vihamielisyys oli kuitenkin selvää:

⁵⁵ Bernhardi 1913, 117–118.

⁵⁶ Boguslawski 1892, 86.

⁵⁷ Nolan 2005, 23–42.

⁵⁸ Bernhardi 1913, 98.

⁵⁹ Bernhardi 1913, 100–102.

⁶⁰ Hewitson 2000, 37–39.

⁶¹ Clark 2013, 526–527; Berghahn 1993, 215–217.

Englantilainen politiikka ei ole välttämättä vielä tehnyt ehdotonta päätöstä hyökätä: epäilemättä se kuitenkin tahtoo vastustaa kaikkea suurempaa Saksan vaikutusvaltaa maailmalla ja sitä myöten Saksan merivoimaa kaikin, jopa äärimmäisin keinoin.⁶²

Tästä Englannin vihamielisyydestä Bernhardi piti osoituksena sen toimintaa Marokon kriisissä kesällä 1911.⁶³ Ranskalla ja Iso-Britannialla ei Bernhardin arvion mukaan ollut muita yhteisiä intressejä kuin Saksan vastaisuus. Englannin tavoitteena oli hänen mielestään pitää muut suurvallat heikkoina, jotta yksikään niistä ei kykenisi haastamaan sen maailmanvaltaa. Tästä seurasi pragmaattinen laskelma, että sen oli vastustettava Saksaa, jolla oli vahvin asema Manner-Euroopassa.⁶⁴ Bernhardin arvio Iso-Britannian asemasta on siinä mielessä tarkka, että liitto Ranskan ja Venäjän kanssa syntyi alun perin halusta vähentää niiden uhkaa sen omaa imperiumia kohtaan. Brittien saksalaisvastaisuus ei ollut välttämättä liiton syy vaan sen seuraus.⁶⁵ Poliittisten realiteettien ohella Britannian viholliskuvassa oli myös aimo annos silkkaa halveksuntaa. Saksalaisilla oli taipumuksena pitää brittejä kaiken sotilaallisen vastakohtana, ”kaupanpitäjien kansakuntana.”⁶⁶ Moltke esimerkiksi piti Englannin vanhana periaatteena käyttää hyväkseen tilaisuus, ”kun mantereella katkotaan kauloja” maailmanmahtinsa laajentamiseen ja kauppapoliittisten etujen hankkimiseen.⁶⁷ Tässä näkyy tapa, jolla saksalainen kansallisuusideologia (*Volkstum*) tuotti viholliskuvia näkemällä muut kansakunnat kotoisten saksalaisten hyveiden vastakohtina.⁶⁸

Ympäröivistä vihollisista ja vaikeasta maantieteellisestä sijainnista huolimatta sota ei ollut ainoastaan uhka, vaan myös mahdollisuus suurvaltojen valtasuhteiden uusiojakkoon. Saksalaiset näkivät itsensä nuorena, elinvoimaisena ja nousevana kansakuntana. Maa oli liittynyt jälkijunassa kilpailuun siirtomaista, eikä sen osuus kakusta tuntunut vastaavaan sen todellista voimaa ja vaikutusvaltaa. Tämä antoi monien silmissä sodalle sekä tarkoituksen ja päämäärän että myös oikeutuksen. Kuten Bernhardi asian ilmaisee,

Saksan kansa on kulttuurimerkityksensä kannalta täysin oikeutettu, ei ainoastaan vaatimaan paikkaa auringossa, -- vaan myös tavoittelevaan täysimittaista osuutta maailman hallinnasta pitkälle sen nykyisen vaikutuspiirin rajojen ulkopuolelle.⁶⁹

Sota antaisi mahdollisuuden oikaista tämä vääryydeksi koettu tilanne. Saksan olisi tyydytettävä vaateensa ”taistelemalla vihamielisten intressien ja mahtien ylivoimaa vastaan.”⁷⁰ Siirto-

⁶² Bernhardi 1913, 114.

⁶³ Bernhardi 1913, 274; Toisessa Marokon kriisissä Iso-Britannian hallitus ajoi tiukkaa Saksan vastaista linjaa: ks. Clark 2013, 204–214.

⁶⁴ Bernhardi 1913, 102–110.

⁶⁵ Clark 2013, 159–167.

⁶⁶ Hull 2005, 141.

⁶⁷ Moltke Conradille 13.3.1914: Conrad 1922, nide III, 611.

⁶⁸ See 2001, 14.

⁶⁹ Bernhardi 1913, 88.

maaimperiumin tavoittelussa ei ollut kyse pelkästään arvovallasta, vaan Bernhardi näki sen elintärkeänä osana Saksan kehitystä:

Jos poliittinen voimamme häviää siihen, että sitä ei rohjeta laittaa käyttöön, laskee myös taloudellinen merkityksemme hyvin pian, liikaväestömme menee vieraiden valtojen hyödyksi kuten aiemminkin ja poliittisessa näivettymisessämme myös henkinen toimintamme menettää tuoreutensa ja laajentumisvoimansa. Vain maailmanpolitiikan laajennetulla näyttämöllä voimme ratkaista korkeimmat henkiset ja moraaliset tehtävämme; pelkkänä eurooppalaisena mannermaamahtina ja siirtomaavaltana Englannin armosta vajoaisimme takaisin vuotta 1866 edeltävään mitätömyyden tilaan. 'Maailmanvalta tai perikato' on historiallisen kehityksen meille pakottama tunnuslause. Ei ole kolmatta vaihtoehtoa.⁷¹

Bernhardi uskoi, että Saksalla oli ilman kattavia siirtomaaomistuksia ja maailmanlaajuista vaikutusvaltaa edessään ainoastaan hidas vajoaminen rappioon ja merkityksettömyyteen. Maa tarvitsi myös raaka-aineita ja markkinoita teollisuutensa tuotannolle sekä elintarvikkeita kasvavalle väestölleen.⁷² Koska kolmoisententen maat olivat asettuneet tässä elämän ja kuoleman kysymyksessä Saksaa vastaan, ainoa keino varmistaa Saksan tulevaisuus oli sota. Bernhardin näkemystä siirtomaiden merkityksestä voi pitää upseeristonkin keskuudessa radikaalina, mutta hänen tulevaisuudenvisionsa ehdoton kaksijakoisuus oli mielestäni silti hyvin tyypillistä.

Mertentakaisten siirtomaiden ohella alueellisia vaateita kehiteltiin kotimantereella, missä Saksan yhdistyminen oli vuonna 1871 kiivaimpien nationalistien mielestä jäänyt kesken. Bernhardin mukaan Saksan ”luonnolliset rajat”, erityisesti Reinin suu, oli ryöstetty siltä. Saksalaiset juuret omaavia kansoja, mihin joukkoon Bernhardi luki ainakin hollantilaiset, eli valtakunnan rajojen ulkopuolella. Nyky-Saksa oli hänelle ainoastaan vanhan keisarikunnan ”silvottu torso.”⁷³ Toinen keisarikunta oli alkujaan luotu verellä ja teräksellä, mutta tästä näkökulmasta vasta seuraava sota saattaisi Saksan yhdistymisprosessin loppuun. Se olisi ”sota keskeneräisen kansakunnan täydentämiseksi.”⁷⁴ Bernhardi leikitteli myös ajatuksella kolmiliiton laajentamisesta Keski-Euroopan liitoksi, johon Saksa kristillisellä ja voimakkaalla politiikallaan houkuttelisi heikommat naapurinsa.⁷⁵ Tässä on nähtävissä Saksassa tuolloin teollisuuspiirien ja kansallismielisten joukossa kehkeytynyt haave *Mitteleuropasta*, jonka viitan alla ehdotettiin kaikkea Manner-Euroopan sisäisestä tulliliitosta aina Saksan johtamaan valtablokkiin Bagdadiin saakka.⁷⁶ Samaa ajatusmaailma hehkuu entisen yleisesikunnan päällikkö

⁷⁰ Bernhardi 1913, 91.

⁷¹ Bernhardi 1912, 26.

⁷² Bernhardi 1913, 90.

⁷³ Esim. Bernhardi 1913, 82.

⁷⁴ Hewitson 2000, 21; Rash 2012, 43; Fraasin ”sota keskeneräisen kansakunnan täydentämiseksi” otti käyttöön alun perin Harold James: ks. James 2000, 110.

⁷⁵ Bernhardi 1913, 118.

⁷⁶ Berghahn 1993, 144–146.

Alfred von Walderseen päiväkirjamerkinnästä vuodelta 1897. Hän kirjoitti kivenkovasta va-
kaumuksestaan, että Saksa ei ollut saavuttanut lakipistettään, ja kuinka hän uskoi vielä näke-
vänsä Adrianmerelle ulottuvan Suur-Saksan.⁷⁷

2.2 Tuomiopäivän kone ja täystuhon doktriinit

Kaiken kaikkiaan ensimmäistä maailmansotaa edeltänyt Eurooppa näytti saksalaisille upsee-
reille hyvin vihamieliseltä paikalta. Yleisenä käsityksenä oli, että Iso-Britannia, Ranska ja
Venäjä ennemmin tai myöhemmin pyrkisivät murtamaan Saksan voiman aseellisesti.⁷⁸ Yleis-
esikunnassa Helmuth von Moltken arviot Euroopan suurvaltojen suhteista olivat samansuun-
taisia Bernhardin kanssa. Moltken ajattelu ankkuroitui kahteen lähes dogmaattiseen peruspila-
riin. Ensinnäkin Moltke oli vakuuttunut sodan vääjäämättömyydestä. Toiseksi hän uskoi Sak-
san mahdollisuuksien voittaa sota heikkenevän jatkuvasti ajan kuluessa. Moltken pessimisti-
nen ja jopa vainoharhainen maailmankatsomus antoi pontta näille ajatuksille, mutta toisaalta
suurvaltojen sotilaallisten voimasuhteiden tarkastelu antoi myös katetta tälle pessimismille.⁷⁹

Vuonna 1914 Ranskan rauhan ajan armeija ja Venäjän imperiumin länsiosiin
sijoittamat joukot käsittivät yli miljoona miestä enemmän kuin Saksan ja Itävalta-Unkarin
armeijat yhteensä. Kymmenen vuotta aiemmin ero oli ollut ainoastaan 260 000 miestä. Saksan
armeijan johdossa tämän trendin uskottiin jatkuvan. Samaan aikaan ranskalaisen rahan avulla
Japanin sodan tappioista hiljalleen toipuvan Venäjän armeijaa modernisoitiin ja sen länsiosien
rataverkkoa kehitettiin, mikä tulisi kaventamaan Saksan strategialle keskeistä etua liikekan-
nallepanon nopeudessa. Yleisesikunnan arvioiden mukaan tämän kehityksen myötä kahden
rintaman sodan varalle tehty Schlieffen-suunnitelma kävisi mahdottomaksi vuoteen 1916 tai
1917 mennessä.⁸⁰ Vaikka Venäjän armeija osoitti ensimmäisessä maailmansodassa puutteensa,
voi saksalaisten huolta maan kehityksen suunnasta pitää oikeutettuna, joskin ehkä lyhyellä
tähtäimellä liioiteltuna.

Tilannetta vaikeuttivat Ranskan kovat satsaukset omaan armeijaansa. Bernhardt
uskoi, että Ranska ei jättäisi kiveäkään kääntämättä saavuttaakseen etulyöntiaseman saksalai-
siin nähden. Hän nosti esiin mahdollisuuden, että ranskalaiset paikkaisivat laskevan syntyvyys-
tensä aiheuttamaa vajetta miesreserveissään kouluttamalla siirtomaiden ”mustia afrikkalaisia”,

⁷⁷ Waldersee 1923, nide II, 404.

⁷⁸ Esim. Bernhardt 1913, 180.

⁷⁹ Clark 2013, 327–328.

⁸⁰ Clark 2013, 332.

joita Bernhardi kuvaili ”erinomaiseksi ja luotettavaksi materiaaliksi.”⁸¹ Koska siirtomaajoukkojen käyttö Euroopan sotatantereilla oli vielä suuri tabu, aikalaisille tulevaisuuskuvan, jossa potentiaalisesti miljoonat afrikkalaiset vyöryvät Reinin ylitse samaan aikaan, kun Aasian kassakaheimot tulvivat Itä-Preussiin, on täytynyt olla pysäyttävä.⁸²

Kokonaisuudessaan sotilaallinen tasapaino ei näyttänyt saksalaisten silmissä ylettömän myönteiseltä, ja sen kehityskaari vaikutti suorastaan synkältä. Balkanit sodat vuosina 1912–1913 nähtiin jälleen yhtenä puntarin heilahduksena keskusvaltojen vastaiseen suuntaan. Bernhardi uskoi kolmoisiententen maiden olevan valmiita käyttämään edullista tilannettaan hyödykseen ja yleisen mielipiteen tukevan sotaa niissä.⁸³ Moltken ja kumppaneiden sotaintoa värittikin outo fatalismi. Voittoa enemmän sitä innoitti tappion ja täystuhon kaksoisuhka.⁸⁴ Koska sodan uskottiin olevan väistämättä edessä, olisi sota parempi aloittaa ennaltaehkäisevästi mahdollisimman pian, ennen kuin vihollisen ylivoima kasvaisi ylitsepääsemättömäksi. Tähän päätelmään yhtyi myös Bernhardi, jonka mukaan oli pysyttävä tietoisena siitä, että:

emme voi missään olosuhteissa välttää sotaa asemastamme maailmassa, ja että sillä ei ole väliä, että sitä lykätään mahdollisimman pitkälle vaan sillä, että se koittaa mahdollisimman suosiollisissa olosuhteissa.⁸⁵

Luottoa turvallisuusongelmien ratkaisuun diplomaattisesti ei ollut, vaan usko pantiin aloitteen ottamiseen omiin käsiin.

Jo Helmuth von Moltke vanhempi oli nostanut 1870-luvulta lähtien ajoittain esiin ennaltaehkäisevän hyökkäyksen mahdollisuuden.⁸⁶ Hänen kakkosmiehenään yleisesikunnassa palvelut tuleva yleisesikunnan päällikkö, päämajoituspäällikö Alfred von Waldersee piti jo vuonna 1886 Euroopan laajuista sotaa väistämättömänä. Lisäksi hän oli jo tuolloin vakuuttunut siitä, että Saksan mahdollisuudet sodassa olivat sitä paremmat, mitä nopeammin se koittaisi.⁸⁷ Waldersee piti Bismarckin rauhanpolitiikkaa virheenä ja Saksan parhaana mahdollisuutena ennaltaehkäisevää sotaa Ranskaa ja Venäjää vastaan liitossa Italian ja Itävalta-Unkarin kanssa.⁸⁸ Waldersee tosin itse valitteli, kuinka vain yksittäiset kenraalit yhtyivät hä-

⁸¹ Bernhardi 1913, 149–151, 172.

⁸² Kansalaisjärjestö *Deutscher Wehrverein* (Armeijaliitto) käytti afrikkalaisten joukkojen hyökkäystä Saksaan tai ”mustaa vaaraa” tietoisesti pelottelukeinona propagandassaan: Ks. Coetzee 1990, 52.

⁸³ Bernhardi 1912, 147–151.

⁸⁴ Cramer 2006, 272; Clark 2013, 333.

⁸⁵ Bernhardi 1913, 125.

⁸⁶ Moltken kunniaksi on todettava, että viimeisinä vuosinaan virassa hän kääntyi pitämään kahdenrintaman sotaa mahdottomana voittoa. Parhaana lopputuloksena sellaisessa hän piti pattitilannetta ja neuvoteltua rauhaa: Hull 2005, 161.

⁸⁷ Waldersee 1923, nide I, 291; Ks. myös merkintä 1.1.1888: Waldersee 1923, 349.

⁸⁸ Waldersee 1923, nide I, 387.

nen sotaintoonsa ja että hänen julkinen messuamisensa Ranskan vastaisen sodan puolesta oli antanut hänelle maineen ”hyvin huonona ihmisenä.”⁸⁹ Yleisesikunnan päällikkönä vuosina 1888–1891 Waldersee jatkoi ennaltaehkäisevän sodan puolesta puhumista ja yritti tämän tavoitteen toteuttamiseksi luoda suurlähetystöjen sotilasattaseoista kilpailevan diplomaattisen kanavan ulkoministeriölle.⁹⁰ Kuten Dennis Showalter asian ilmaisee Waldersee ”piti ennaltaehkäisevää sotaa enemmän periaatteena kuin keinona.”⁹¹ Myös Colmar von der Goltz kannatti kahden rintaman sotaa Saksan saarroituksen murtamiseksi jo 1870-luvulta lähtien. Pitkästä rauhan kaudesta oli tuleva hänelle epätoivon aihe.⁹² Bernhardikin julkaisi jo vuonna 1890 nimettömän vihkosen, jossa hän piti sotaa väistämättömänä, voimasuhteita heikkenevinä ja Saksan rauhanpolitiikkaa kaiken pahan alkuna.⁹³ Vaikuttaa siltä, että ajatus heikkenevistä voiton mahdollisuuksista ja ennaltaehkäisevästä sodasta lääkkeenä siihen, ei ollut täysin riippuvainen ajankohtaisista poliittisista tapahtumista tai kehityskuluista. Tämän ajatusmallin pysyminen pinnalla kymmenien vuosien ajan kertoo siitä, että se perustui upseerien syvempiin aatteellisiin taustoihin ja armeijan institutionaaliseen kehitykseen.

Kun Saksan sotilaallinen ylivoima näytti Ranskan sodan jäljiltä turvatulta, pysyivät kaikkein vannoutuneimmat sodanjulistajat armeijan piirissäkin verrat hiljaa. Tuo asetelma romahti viimeistään Ranskan ja Venäjän liiton myötä, ja ennaltaehkäisevää sotaa kannattavat äänet saivat jatkuvasti enemmän painoarvoa. Ennaltaehkäisevästä sodasta tuli yleisesikunnan patenttiratkaus tilanteeseen kuin tilanteeseen viimeistään Marokon kriisistä alkaen vuonna 1905, jolloin yleisesikunnan päällikkö Alfred von Schlieffen kampanjoi Ranskaan suuntautuvan hyökkäyksen puolesta. Tuolloin se johti vielä ainoastaan Schlieffenin siirtämiseen eläkkeelle.⁹⁴ Kenraalikunnassa otollisen sodan mahdollisuuden lipeäminen käsistä otettiin raskaasti, mutta ajatus jäi elämään johtavien upseerien mielissä.⁹⁵

Sotilaallisten voimasuhteiden aiheuttama epätoivon tunne ei johtanut loogiseen ratkaisuun – pyrkimykseen kansainvälisten jännitteiden rauhoittamiseen diplomatian keinoin – vaan Saksan armeijan johdossa epätoivon vimma ohjattiin entistä vahvempaan kiihottamiseen sodan puolesta. Mielikuva vääjäämättömästä sodasta, vahvistuvat viholliset ja turhautu-

⁸⁹ Waldersee 1923, nide I, 309, 311.

⁹⁰ Kitchen 1968, 72.

⁹¹ Showalter 2000, 694.

⁹² Kitchen 1968, 100–103; Ritter 1965, nide II, 140.

⁹³ Bernharden referoi *Videant consules, ne quid respublica detrimenti capiat* -nimellä kulkenutta vihkoa muistelmissaan: ks. Bernharden 1927, 118; Ritterin mukaan tässä julkaisussa näkyi Bernharden erityisen läheinen suhde Walderseehen: ks. Ritter 1965, nide II, 143.

⁹⁴ Craig 1955, 283 – 284; Schlieffenin korvaamisen taustalla oli toki muitakin syitä, mukaan lukien hänen korkea ikänsä: ks. Mombauer 2001, 43–45; Foley 2014, 77.

⁹⁵ Kitchen 1968, 104–105.

minen rauhanomaisen diplomatian saavutuksiin ulkopoliittisten voittojen tavoittelussa olivat yhdistelmä, joka teki ennaltaehkäisevästä sodasta houkuttelevan oloisen vaihtoehdon. Nopean ja täydellisen voiton mahdottomuuden myöntäminen olisi ollut isku upseereiden ammattipeydelle ja armeijan maineelle Saksan voiman symbolina.

Myös vuonna 1891 virkaan astunut yleisesikunnan päällikkö Schlieffen oli vakuuttunut, että Saksan edessä olisi kahden rintaman sota.⁹⁶ Hänen ratkaisunsa kahden rintaman sodan ongelmaan, kuuluisa ja kiistanalainen Schlieffen-suunnitelma, on ollut ensimmäisen maailmansodan päättymisestä lähtien historioitsijoiden jatkuvan huomion kohteena. Tämä suunnitelma ei ole merkittävä ainoastaan operaatiotason sotahistorian kannalta. Se kertoo myös armeijan johdon poliittisista ja strategisista prioriteeteista ja siten auttaa ymmärtämään sen tapaa tulkita ympäröivää maailmaa. Schlieffen-suunnitelman kautta voi hahmottaa niitä tekijöitä, jotka vaikuttivat upseeriston ajatuksiin seuraavasta sodasta ja sen tapaan lähestyä sitä. Tässä yhteydessä en viittaa tällä suunnitelmalla mihinkään yksittäiseen asiakirjaan, vaan käytän sitä yleiskäsitteenä Schlieffenin kehittämän strategian peruspiirteisiin, jotka hallitsivat yleisesikunnan suunnitelmia 1890-luvulta lähtien ja joiden mukaisesti Saksan armeija lopulta lähti taisteluun elokuussa 1914.⁹⁷ Yksityiskohdat muuttuivat vuosien varrella, mutta perusajatus, jota saksalaiset noudattaisivat kahden rintaman sodassa, pysyi samana. Suunnitelman mukaan sota alkaisi puolustuskannalla idässä Venäjää vastaan, samalla kun armeijan pääosa koukkaisi lännessä Belgian läpi Ranskan linnoitusketjun selustaan. Schlieffenin omien historiallisten tutkimusten inspiroimana tavoitteena oli *Cannae*: lukumääräisesti ylivoimaisen vihollisen saartaminen ja tuhoaminen Hannibalin vuonna 216 eaa. roomalaisista saavuttaman voiton mukaisesti.⁹⁸ Nopean voiton jälkeen päävoimat voitaisiin siirtää itään jolloin kahden rintaman sota olisi käytännössä muutettu kahdeksi erilliseksi yhden rintaman sodaksi.⁹⁹

Kuten olen jo esittänyt, Saksan kansainvälinen asema ja suurvaltojen sotilaallisen tasapaino oli epätoivon aihe armeijan johdossa. Armeija muuttui 1890-luvulta alkaen hiljalleen Dennis Showalterin sanoin ”rationaalisesta toimijasta kaikki tai ei mitään uhkapeluriksi; pelotevaikutteesta tuomiopäivän koneeksi.”¹⁰⁰ Schlieffen-suunnitelma oli epätoivoinen vastaus epätoivoiseen tilanteeseen, tappiolla olevan uhkapelurin viimeinen napanheitto. Käytännön tasolla sen toteuttaminen ja onnistuminen olivat riippuvaisia valtavasta määrästä muut-

⁹⁶ Craig 1955, 281.

⁹⁷ Siitä missä vaiheessa Schlieffen-suunnitelma syntyi ja oliko Moltken toiminta vuonna 1914 sen mukaista, on väitetty jo sodasta alkaen. Koko suunnitelman olemassaolokin on kiistetty, mutta terminä se toimii tunnistettavimpana kiteytyksenä Saksan sotastrategian periaatteille. Suunnitelmaan liittyvän väittelyn suuntaviivoista ks: Foley 2014.

⁹⁸ Schlieffenistä ja Cannasta ks: Rothenberg 1986, 296.

⁹⁹ Saksan sotasuunnitelmien kehityksestä ks. esim: Rothenberg 1986, 296–325.

¹⁰⁰ Showalter 2000, 710.

tujia, eikä se jättänyt varaa minkäänlaisiin virheisiin tai clausewitzilaiselle sodan kitkalle.¹⁰¹ Inspiraation lähteenä toiminut Cannae oli syystäkin lähes ainutkertainen tapaus.

Vielä tärkeämpää oli, että Saksalla ei ollut vuonna 1914 käytössään mitään muuta suunnitelmaa, jonka mukaisesti sotatoimet olisi voitu aloittaa. Ajantasaista suunnitelmaa armeijan mobilisoimiseen tilanteessa, jossa Ranska ei osallistuisi sotaan tai poliittinen tilanne vaatisi armeijan pääosan sijoittamista itään, ei ollut. Kahden rintaman sodan tulo oli niin kiistaton totuus, että yleisesikunta lopetti painopisteen itään suuntaavan liikekannallepanosuunnitelman vuosittaisen päivittämisen vuonna 1913. Mitä ilmeisimmin teknisten seikkojen ohella päätökseen vaikutti halu heikentää poliitikkojen kykyä viime hetkellä rajoittaa sotatoimien laajuutta.¹⁰² Voidaankin kysyä, oliko yleisesikunnan suunnittelun tietoisena päämääränä sodan syttymisen edistäminen, mutta tämä lienee liian pitkälle viety päätelmä. Ainakin Schlieffenin itsensä silmissä hänen suunnitelmansa syntyi ensisijaisesti puolustuksellisista lähtökohdista vastauksena maailmankuvaan, jossa ainoastaan väkivalta ja sen uhka pitivät saaliinhimoiset naapurit loitolla.¹⁰³ Suunnitelmat tehtiin lääkkeeksi geopolitiittiseen ahdistukseen, mutta samalla niiden riskialttius ruokki tuota ahdistusta.¹⁰⁴ Käytännössä tästä kaikesta syntyi itseään toteuttava ennustus: Schlieffen-suunnitelman logiikka ja täydellinen vaihtoehtojen puute rajoitti siviilijohdon toimintamahdollisuuksia kesällä 1914 ja ohjasi tilanteen kehityksen yksille raiteille.¹⁰⁵ Pakasta oli poistettu kaikki muut kortit paitsi jokeri.

Viholliskuvien ja voimasuhteiden lisäksi oli lukuisia tekijöitä, jotka johtivat päättömän sotasuunnitelman hyväksymiseen ainoana totuutena. Historioitsija Isabel Hull arvioi, että Saksan armeijan sotilaskulttuuri (*military culture*) kannusti sotatilanteessa komentavia upseereja ratkaisemaan ongelmia aina suuremmalla väkivallalla ja voimankäytöllä.¹⁰⁶ Mielestäni on nähtävissä, että nämä opitut taipumukset vaikuttivat sotatoimien toteuttamisen ja suunnittelun lisäksi myös heidän näkemyksiinsä politiikan ja diplomatian alalla. Siinä missä sodat ja taistelut voitettiin aggressiivisella hyökkäämisellä, ratkaistaisiin kansakuntien väliset kahnaukset sodalla. Myös poliittiset ongelmat nähtiin ensisijassa sotilaallisina.

¹⁰¹ Clausewitz tarkoitti sodan kitkalla pienten ennakoimattomien vaikeuksien ja sattuman kumulatiivista vaikutusta sotatoimiin. Aiheesta ks. esim. Freytag-Loringhoven 1911b, 80–81; Schlieffen-suunnitelman kritiikistä sotataidon näkökulmasta ks. Rothenberg 1986, 318–320; Craig 1955, 280–283; Mombauer 2001, 84–86; Dupuy:n arvio on positiivisempi: ks. Dupuy 1977, 140–147.

¹⁰² Mombauer 2001, 101–103.

¹⁰³ Förster 1985, 162.

¹⁰⁴ Hull 2005, 175.

¹⁰⁵ Showalter 2000, 709–710; Mombauer 2001, 103–105; Clark 2013, 541.

¹⁰⁶ Hullille *military culture* on ”tapa ymmärtää, miksi armeija toimii niin kuin se toimii sodassa.” Ks. Hull 2005, 93–94.

Suunnittelun yksipuolisuus ja hillitön riskinotto on oireellista koko yleisesikunnan toiminnalle Schlieffenin kaudesta alkaen. Sen upseereista tuli yleisemmän tietämyksen kustannuksella puhtaasti sotilasteknisiä asiantuntijoita. Yleisesikunta oli vertaansa vailla armeijan organisoimisessa ja taisteluiden johtamisessa,¹⁰⁷ mutta sillä oli pahoja sokeita pisteitä. Suunnitelmat laadittiin ”sotilaallisessa tyhjiössä”, jossa poliittisen tilanteen ja ei-sotilaallisten ongelmien ei annettu vaikuttaa.¹⁰⁸ Voisi melkein sanoa, että todellisuuden ei annettu tulla päivänien tielle. Esimerkkinä tästä hyökkäys puolueettoman Belgian läpi näyttäytyi pelkältä strategiselta kysymykseltä, jonka poliittiset seuraukset jäivät vähälle huomiolle.¹⁰⁹ Kaiken lisäksi siviilihallinnon kyky vaikuttaa armeijan sotasuunnitelmiin oli vähäinen tai mitätön, mistä syystä ne olivat pitkälti irrallisia maan virallisesta ulkopolitiikasta.¹¹⁰ Saksalaisille upseereille sota oli ongelma, joka oli ratkaistavissa yksityiskohtaisella suunnittelulla ja ottamalla aloite omiin käsiin. Heidän näkemyksensä harvemmin ulottui vihollisen tuhoamista taistelukentällä pidemmälle.¹¹¹ Lisäksi armeijassa vallitsi henki, että väärä toimenpide oli aina parempi ratkaisu kuin toimettomuus tai epäröinti. Tämä periaate oli jopa kirjattu viralliseen ohjesääntöön.¹¹²

Toiminnan ja voimapolitiikan kulttuuria ruokki armeijan täydellinen miesvaltaisuus. Miehisyyden yhdistäminen voimaan, päättäväisyyteen, menestykseen ja tunteettomaan harkintaan kannusti suurempaan voimankäyttöön.¹¹³ Tavanomaisten miehisyyden piirteiden lisäksi aikakauden erityispiirteenä oli maskuliinisuus, jossa korostui oman tahdon heikkouden voittaminen ja yksitotinen joustamattomuus.¹¹⁴ Varsinkin Saksassa upseeriston maskuliinisuus oli 1900-luvun alussa murroksessa. Aatelisen upseerin 1800-lukulaiseen identiteettiin kuului ammattisotilaan tehtävien lisäksi rooli hovimiehenä, jolle tanssitaito ja seurustelu sosiaalisissa tilaisuuksissa olivat yhtä tärkeitä kuin taktiikan ja strategian ymmärrys tai rohkeus tulen alla. Itse asiassa näiden ominaisuuksien katsottiin kulkevan käsi kädessä. Tämä maskuliinisuuskäsitys oli vahvasti sidoksissa aristokraattiseen luokkaidentiteettiin ja vanhanaikaiseen ritarillisuuteen. Upseeriston osittainen porvarillistuminen ei kumonnut tätä itseymmärrystä, mutta sen rinnalle syntyi uusi upseerin malli, joka pyöri enemmän teknisen erikois-

¹⁰⁷ Dupuy esittää, että Saksan armeija oli kahdessa maailmansodassa vastustajiaan tehokkaampi, ja että tämä etu oli pitkälti yleisesikunnan ansiota: ks. Dupuy 1977, 300–307.

¹⁰⁸ Mombauer 2001, 80.

¹⁰⁹ Förster 1985, 164; Asian ydin ei muutu, vaikka Belgian puolueettomuuden rikkomisen merkitys Iso-Britannian liittymiseen sotaan oli pienempi kuin perinteisesti on esitetty: ks. Showalter 2000, 695–696; Clark 2013, 544–547.

¹¹⁰ Hull 2005, 107.

¹¹¹ Hull 2005, 114–115.

¹¹² Dupuy 1977, 116; Hull 2005, 117.

¹¹³ Hull 2005, 101.

¹¹⁴ Clark 2013, 358–361.

osaamisen ympärillä. Samaan aikaan vanha maskuliinisuuden muoto joutui kritiikin kohteeksi niin radikaalin oikeiston kuin sosialistienkin taholta.¹¹⁵

Maskuliinisuuden kriisiä kärjisti vuosina 1907–1908 keisarin läheisen ystävän Philipp Eulenburgin homoseksuaalisuuden paljastumisesta alkanut skandaali¹¹⁶, jossa ryvettyi myös useita arvostetuimpia kaartin rykmenttejä. Tämä johti asenteiden kovenemiseen entisestään, ja tanssivan hovimiehen sijasta upseerin maskuliininen identiteetti sai aggressiivisemmän sävyn. Uudessa ilmapiirissä upseerin tuli osoittaa miehisyyttään ja ”luonnettaan” puhtaan sotilaallisin hyvein ja korkeimmaksi arvoksi nousi valmius sotaan. Uuden miesihanteen ilmentymä oli yleisesikuntaupseeri, joka viittaasi kintaalla sosiaalisille tilaisuuksille ja keskittyi työhön ja ammatillisen erikoisosaamisensa kehittämiseen. Vanhan Preussin aristokraatti muuttui teknokraatiksi.¹¹⁷ Jo armeijan institutionaalinen miehisuus ja siitä kumpuavat ajattelutavat tekivät upseerien mielissä maltillisesta harkinnasta ja kompromissihakuisesta neuvottelusta entistä vähemmän houkuttelevia tapoja hoitaa kansainvälisiä suhteita. Upseerin maskuliinisessa identiteetissä tapahtunut kovettumisen täytyi vahvistaa tätä näkökantaa entisestään.

Saksalaisen sotilaskulttuurin erityispiirteenä oli armeijan erityisasema poliittisessa järjestelmässä ja kansallisena instituutiona. Tämän aselman seurauksena ulkopuolisen siviiliohjauksen puute antoi armeijan sisäisen kulttuurin piirteiden kehittyä rauhassa äärimmäisyyksiin.¹¹⁸ Toinen seuraus oli, että armeijan korostunut asema kansallisen yhtenäisyyden luojana, takaajana ja symbolina loi sille paineen menestyä. Saksan asema maailmanvaltana, sen tulevaisuus ja koko saksalaisuuden ydin yhdistettiin armeijaan ja asetettiin sen harteille. Tästä syystä asevoimilta ei odotettu ainoastaan voittoa, vaan täydellistä ja nopeaa vastapuolen nöyryyttämistä. Koko maan johtavan instituution epäonnistuminen oli yleisön silmissä yksinkertaisesti mahdoton ajatus, ja sodan mahdottomuuden tunnustaminen olisi murentanut armeijan perustuslaillisen aseman legitimitettä.¹¹⁹ Sopii olettaa, että tämä rooli symbolina ja sen luomat odotukset lisäsivät upseeriston halua osoittaa armeijan olevan maineensa veroinen ja tekivät vaikeammaksi lähestyä sodan mahdollisuutta kylmän rationaalisesti. Maltillisen ulkopoliitiikan puolesta puhuminen olisi saatettu nähdä epäluottamuslauseena armeijan suorituskykyä ja siten saksalaisuutta itsessään kohtaan.

Kun Bernhardi heitti ilmaan sotahuutonsa ”maailmanvalta tai perikato”, hänen täytyi tietää jälkimmäisen vaihtoehdon olevan hyvin mahdollinen. Saksalaisena upseerina hän

¹¹⁵ Funck 2002, 43–61.

¹¹⁶ Skandaalista ks: Domeier 2015.

¹¹⁷ Funck 2002, 43–61.

¹¹⁸ Hull 2005, 107.

¹¹⁹ Hull 2005, 108–109, 174.

oli kuitenkin omaksunut mentaliteetin ja armeijan kulttuurin, jotka olivat totuttaneet hänet hyväksymään tuon riskin. Synkät arviot Euroopan poliittisesta tilanteesta loivat sodalle väärää jättämättömyyden vaikutelman ja tappiota kohti tikittävän kellon tunteen. Tämä perustui rakennettuun todellisuuteen, jossa senhetkiset liittoumat ja muiden valtioiden vihollisuus otettiin itsestään selvyytenä. Vaikka Bernhardi esitti sodalle konkreettisia poliittisia tavoitteita, tekee siihen sisältynyt riski tyhjäksi ajatuksen, että sota olisi toiminut ainoastaan politiikan rationaalisena jatkeena. Ennemminkin syntyy vaikutelma, että sota oli saatava aikaan politiikasta huolimatta mihin hintaan hyvänsä.

2.3 Pasifismin vaarat

Useille Saksan armeijan upseereille sota näytti parhaalta ratkaisulta maan ulkopoliittiseen tilanteeseen. Heidän silmissään viholliset eivät kuitenkaan vaanineet ainoastaan Saksan rajojen takana, vaan myös kotona. Oliko sota myös ratkaisu maan sisäisiin ongelmiin? Jyrkkien sotilaskirjoittajien kirjoituksissa kaksi uhkaa sotilaiden vaalimalle järjestykselle ja maailmankuvalle nousee ylitse muiden: sosialismi ja pasifismi. Myös katoliset ”ultramontanistit” olivat protestanttisten pohjoissaksalaisten perinteinen *Reichsfeind*, valtakunnan vihollinen, mutta ne eivät nouse samalla tavoin esiin sodan ja rauhan kysymyksiin liittyen.

Pasifismin kammolla oli pitkät perinteet saksalaisen upseeriston keskuudessa. Lähtökohdan suhtautumiselle rauhanaatteeseen asetti Helmuth von Moltke vanhempi komentillaan vuonna 1880:

Ikuinen rauha on uni ja ei edes kaunis sellainen, ja sota on osa Jumalan maailmanjärjestyksestä. Siinä kehkeytyvät ihmisten jaloimmat hyveet, rohkeus ja pidättyvyys, velvollisuudentunto ja uhrihenki. Ilman sotaa maailma turmeltuisi materialismissa.¹²⁰

Upseerien seuraava sukupolvi otti tämän saksalaisen sankarin ja suurmiehen mielipiteen Olympos-vuorelta laskeutuneen lähetillään viestinä jumalten sanasta,¹²¹ ja he lainasivat sitä toistuvasti nuijiakseen pasifistiset ideat maanrakoon.

Preussin–Ranskan sodan jälkeen 1870-luvulta alkaen kansainvälinen rauhanliike sai tuulta purjeisiinsa, jolloin sen pyrkimykset sodan rajoittamiseksi ja sääntelyksi saavuttivat verrattain suurta huomiota sekä joitain pieniä voittoja, huomattavimpina niistä Haagin konferenssit vuosina 1899 ja 1907. Itävaltalaisen paronitar Bertha von Suttnerin sodanvastaisen romaanin *Die Waffen Nieder!* julkaisu ja jättimenestys vuonna 1889 oli suurelta osin vastuus-

¹²⁰ Moltke 1892, 194.

¹²¹ ”Pyhän Moltken” persoonallisuuden kultista ks: Kitchen 1968, 69.

sa rauhanliikkeen taakseen saamasta uudesta kannatusaallost. ¹²² Friedrich von Bernhardi tulkitsi tätä kehitystä niin, että merkittävä osa ”sivistynyttä maailmaa” kritisoi sodan arvoa ihmiskunnan poliittiselle ja moraaliselle kehitykselle. Tämä kritiikki heikensi hänen mielestään ihmisten ”sotaisaa henkeä” ja siten valtioiden puolustuskykyä. ¹²³ Pasifismi näytti Bernhardin silmissä saavuttaneen vakiintuneen aseman julkisessa keskustelussa:

Rauhan säilyttämistä ylistetään kaiken valtiomiestaidon ainoana arvokkaana tavoitteena. Kyllä, tämä ehdoton rauhankaipuu on juuri meidän päivinämme saanut varsin erikoisen vallan ihmismieliin. Rauhanliitoissa ja rauhankokouksissa tämä pyrintö saa julkisen ilmauksensa; lehdistö kaikissa maissa ja kaikki puolueet avaavat sille palstansa. Virtaus tähän suuntaan on niin vahva, että jopa useimmat hallitukset nimittävät ainakin julkisesti politiikkansa todelliseksi tavoitteeksi rauhan säilyttämisen tarpeen. ¹²⁴

Bernhardin mukaan pyrkimykset rauhaan näyttivät hallitsevan koko aikakautta ja mikä pahinta uhkasivat myrkyttää Saksan kansan sielun. ¹²⁵ Rauhanaatteet olivat hänen mielestään johtaneet ”idealistisen innostuksen” katoamiseen kokonaisten kansankerrosten piirissä ja saaneet ne sulkemaan silmänsä kansakunnan ”tulevaisuuden velvollisuuksilta” ja kansainvälisen tilanteen ongelmilta. ¹²⁶ ”Rauhanapostolien” utopistiset pyrkimykset lumosivat suuren osan kansakuntaa ja toivat kansanelämään ”heikkouden elementin” sekä rapauttivat kansallisylpeyttä. ¹²⁷ Menneisyyden sotaisista saavutuksista huolimatta saksalaisista oli tullut Bernhardin mielestä ”kenties jopa liian rauhaa rakastava kansakunta.” Tähän vaikuttivat hänen mukaansa saksalaisten hyväluontoisuus ja oikeudentuntoisuus, taloudelliset intressit, yleisen asevelvollisuuden myötä laajentuneet sodan vaikutukset sekä ajatus sodasta kulttuurille vastakkaisena barbariana. ¹²⁸ Bernhardin pasifismin kritiikin ytimessä on nähdäkseni päätelmä, että pasifistiset ajatukset olivat saaneet merkittävän jalansijan saksalaisessa yhteiskunnassa ja että ne olivat uhka sekä armeijan taistelukyvyille että kansakunnan poliittisille ja kulttuurisille tavoitteille. Myös Boguslawskin mielestä rauhanliikkeen opetuksia täytyi vastustaa, koska ne johtaisivat pitkässä juoksussa kansan ”moraalisen voiman” heikkenemiseen. ¹²⁹

Pasifistisen sodan kritiikin lähtökohtana oli tietenkin ajatus sen vahingollisuudesta. Rauhanliike pyrki tuomaan huomiota sotien aiheuttamille inhimillisille ja materiaalisille vahingoille sekä jatkuvan kilpavarustelukierteen ja massa-armeijoiden ylläpitämisen aiheut-

¹²² Chickering 1975, 4–13.

¹²³ Bernhardi 1913, 1.

¹²⁴ Bernhardi 1913, 9.

¹²⁵ Bernhardi 1913, 7.

¹²⁶ Bernhardi 1913, 1.

¹²⁷ Bernhardi 1913, 34.

¹²⁸ Bernhardi 1913, 2–4.

¹²⁹ Boguslawski 1892, 108.

tamille kustannuksille. Vastareaktion sotilaat pyrkivät kumoamaan nämä väitteet. Armeijan ja sotapalveluksen hyödyllisiä puolia korostettiin, ja vastaavasti sodan aiheuttamia tuhoja pyrittiin vähättelemään tai ne saatettiin jopa rinnastaa sen väitettyihin positiivisiin vaikutuksiin sekä jatkuvan rauhantilan aiheuttamiin haittoihin. Samalla sotaa romantisoitiin. Antulio Echevarrian arvion mukaan Hugo von Freytag-Loringhoven kuvaa *Macht der Persönlichkeit in Kriegessä* sotaa seikkailuna, joka palkitsisi sankarinsa kunnialla ja itsensä toteuttamisella. Sodan kärsimykset olivat vähemmän haitallisia kuin modernin elämän ”heikentävät voimat.”¹³⁰ Freytag-Loringhoven kirjoitti, kuinka ”ikuisen rauhan apostoleilta” puuttui selvä käsitys ”todellisesta miehisyydestä.” He eivät ymmärtäneet uhrautuvaisuuden suuruutta, sodan vaatimia kärsimyksiä tai yleensäkkään ihmisiä, joille kunniakas kuolema oli korkein elämäntehtävä. Sotilaan miehekkään uhrihengen vastakohtana rauhanaate perustui Freytag-Loringhovenin mielestä ainoastaan egoismiin ja mukavuudenhaluun, jotka peitettiin sumeaan idealismiin.¹³¹

Toisaalta upseerit tunnustivat sodan aiheuttamat vahingot ja pitivät pyrkimyksiä niiden minimoimiseksi kannatettavina.¹³² Samoin he tuomitsivat sodat ”triviaaleista syistä” tai ”sodan väärinkäytön”.¹³³ Tästä huolimatta Boguslawski esitti, että modernien aseiden tuhovoiman ja sodan kauheuksien liioittelu ylipäänsä olivat vain yksi ”rauhanmiehen” tempuista. Oman sotakokemuksensa ja historian perusteella hän argumentoi, että uusia aseita kohtaan on aina löytynyt vastavoima, joka heikentäisi niiden vaikutusta. Tekniikan kehityksestä huolimatta Ranskan sodan taistelut eivät olleet keskimäärin sen verisempiä kuin 1700-luvun tai Napoleonin ajan sodat, koska tappiot olivat kasvaneet ainoastaan yksittäisessä hyökkäyksen polttopisteessä.¹³⁴

Vastakkaiseen suuntaan osoittavaa todistusaineistoa sodan kasvavasta tuhoisuudesta rationalisoitiin pois. Esimerkiksi koko Yhdysvaltojen sisällissota tuomittiin vain amatöörien puuhasteluksi, eikä sen pitkää kestoja ja suuria tappiolukuja pidetty mahdollisina ammattimaisesti johdettujen ja koulutettujen eurooppalaisten armeijoiden kesken.¹³⁵ Ensimmäisen maailmansodan suomen jälkiviisauden näkökulmasta nämä pohdinnat jättivät huomiotta ne vallankumoukselliset muutokset, jotka sodankäynnissä olivat tapahtumassa. Keskeistä ei ollut se, kasvattiko aseteknologian kehitys miestappioita yksittäisessä taistelussa vaan se, että koko sodankäynnin kuva oli muuttunut yksittäisistä rajallisista resurssein toimivien armeijoiden

¹³⁰ Echevarria 1995, 30–31.

¹³¹ Freytag-Loringhoven 1905, 121–122.

¹³² Esim: Bernhardi 1913, 11; Boguslawski 1892, 1–4; Freytag-Loringhoven 1911, 279.

¹³³ Bernhardi 1913, 11; Boguslawski 1892, 22–26.

¹³⁴ Boguslawski 1892, 96–97.

¹³⁵ Esim: Jähns 1893, 58; Freytag-Loringhoven 1911a, 216.

ratkaisutaisteluista kohti kokonaisten kansakuntien voimavarat haalivaa totaalista kulutusso-
taa, jossa satojen kilometrien pituiset rintamat iskisivät lähes lakkaamatta yhteen kykenemättä
murtamaan toistensa puolustusta tai taistelutahtoa. Koska sodankäynnin arjesta ylläpidettiin
ainakin julkisuudessa¹³⁶ romantisoitua ja vanhentunutta kuvaa, joka ei enää vastannut sen
todellisten kauhujen mittasuhteita, oli sota helpompi esittää vähintään välttämättömänä paha-
na tai jopa tarpeellisenä osana ihmisen olemassaoloa.

Myös kritiikki sotapalveluksen haitoista ja armeijan kustannuksista kaikui kuu-
roille korville. Asevelvollisuus ei ollut riesa, vaan se teki miehistä terveempiä, he oppivat
kuria ja täsmällisyyttä sekä saivat tervehenkisen isänmaallisen koulutuksen.¹³⁷ Bernhardi olisi
kaiketi ollut valmis ylläpitämään armeijaa myös pasifismin läpitunkemassa maailmassa, sillä
hänelle koko sotalaitos oli yhteiskunnallisesta näkökulmasta enemmänkin investointi kuin
menoerä:

Rahasummat, jotka valtio käyttää kansan sotilaskoulutukseen, ovat ensisijassa to-
dellinen sosiaalinen kulu, joka palvelee sosiaalisia, kulttuurisia edistäviä päämääriä
ja kohottaa kansakuntaa henkisesti ja moraalisesti, ja joka siten paljon suuremmin
edistää viimeisiä ja korkeimpia kulttuuripyrkimyksiä kuin saavutukset tekniikassa,
teollisuudessa, kaupassa ja liikenteessä.¹³⁸

Tämä perustelu ei ollut merkittävä ainoastaan pasifistien väitteiden vastineena, vaan se liittyi
myös 1910-luvulla armeijan rahoituksesta laajemmin velloneeseen keskusteluun armeijan
johdossa ja poliittisilla areenoilla.

Upseeriston tuomiota eivät saaneet osakseen ainoastaan rauhanliikkeen näke-
mykset sodan ja armeijan merkityksestä, vaan myös sen ehdottamat menetelmät ihmiskunnan
viemiseksi kohti ikuisen rauhan auvoa tyrmättiin. Rauhanliikkeen tavoitteiden keihäänkärke-
nä oli kansainvälisten suhteiden säätely ja sodan rajoittaminen sovittelujärjestelmän kautta.
Tästä ajatuksesta oli tullut, jos ei yleisesti hyväksytty päämäärä, niin ainakin vakiintunut osa
kansainvälistä keskustelua valtioiden välisistä suhteista. Pidemmällä tähtäimellä pasifistit
unelmoivat maailmanfederaatiosta, joka käyttäisi omaa oikeuslaitostaan sekä toimeenpano- ja
lainsäädäntövaltaa.¹³⁹ Upseerien jyrkän torjuva suhtautuminen välitystuomioistuihin ja kan-
sainväliseen oikeuteen ei ollut poikkeuksellista, vaan se myötäili pitkälti Saksan hallituksen,
oikeusoppineiden ja yliopistoväen näkemyksiä.¹⁴⁰ Tyypillinen syy vastustukselle oli maassa

¹³⁶ Kulussien takana illuusioiden nopeasta ja siististä sodasta olivat harvassa. Esimerkiksi Helmuth von Moltke kuva-
si yksityisissä kirjeissään vaimolleen ensimmäisen Marokon kriisin aikana vuonna 1905 mahdollisesti syttyvää
sotaa ”yleiseksi eurooppalaiseksi murhasodaksi” ja ”verilöylyksi”. Ks: Moltke 1922, 329, 331.

¹³⁷ Boguslawski 1892, 53; Jähns 1893, 56.

¹³⁸ Bernhardi 1913, 131–132.

¹³⁹ Chickering 1975, 13–14.

¹⁴⁰ Chickering 1975, 135, 142, 218–238.

vallinnut käsitys valtiosta päämääränä itsessään. Valtion korkein tehtävä oli omien intressiensä puolustaminen, mikä ajoittain saattoi vaatia sotaa. Käytännöllisemmältä kannalta pelkona oli, että kansainvälistä lakia ja oikeusistuimia sodan sattuessa käytettäisiin ainoastaan Saksan nopean liikekannallepanon hidastamiseen.¹⁴¹ Armeijan piirissä kansainväliseen oikeuteen suhtauduttiin yleisesti ottaen ylenkatseella ja välinpitämättömyydellä. Oli tavanomainen näkökanta, että sota epänormaalina tilanteena nousi kaiken lain yläpuolelle. Äärimmäisimmissä tulkinnoissa kaikki rajat kansallisvaltion suvereeniuudelle kiellettiin.¹⁴²

Sotateoreetikot kirjoittivat hyvin samaan tapaan saksalaista linjaa noudattaen välitystuomioistuimia vastaan. Heidän mielestään ajatus oli epäkäytännöllinen, sillä ongelmia aiheuttaisivat esimerkiksi kansakuntien eriävät oikeuskäsitykset ja ristiriitaiset intressit. Lisäksi he nostivat esiin kysymyksen tuomioistuimen päätösten toimeenpanosta, mikä ei onnistuisi pelkän yleisen mielipiteen tuella, vaan vaatisi voimakeinoja – siis käytännössä sotaa, jota oli tarkoitus koko järjestelyllä välttää. Kansainliiton vaikeudet 1930-luvulla nähdäkseni osoittavat, että tässä mielessä kritiikki osui maaliinsa. Saksalaisen opin mukaisesti myös valtion intressit olivat keskeisessä asemassa. Bernhardin mukaan valtiolla oli pyhä oikeus sotaan, eikä rauhan säilyttäminen koskaan voinut olla sen ainoa poliittinen päämäärä.¹⁴³ Hän myös myönsi suoraan, että hän piti välityssopimuksia haitallisina nouseville kansakunnille, jotka eivät olleet saavuttaneet lakipistettään ja pyrkivät laajentamaan voimaansa.¹⁴⁴ Toisin sanoen sovittelu jäädyttäisi valtioiden väliset rajat ja voimasuhteet, mitä ei pidetty Saksan edun mukaisena.

Pasifistien toimenpide-ehdotusten kritiikin ohella tavanomaista oli myös epäillä heidän motiivejaan. Bernhardi piti kiistattomana, että monet rauhanhankkeiden kannattajat uskoivat vilpittömästi niiden toteuttamiskelpoisuuteen ja hyödyllisyyteen. Samaan hengenveetoon hän kuitenkin totesi, että rauhanliikettä usein käytettiin itsekkäiden poliittisten projektien peittelyyn. Rauhanliikkeen ”näennäinen humanitaarinen idealismi” teki siitä vaarallisen.¹⁴⁵ Pasifistien nähtiin pelaavan Saksan vihollisten pussiin, mikä avasi myös mahdollisuuden, että rauhanliikkeen taustalla oli saksalaisvastainen salaliitto. Boguslawskin mielestä pyrkimykset sodan hävittämiseksi riemastuttivat Saksaa vaanivia vihollisia: ”Myös he haluavat rauhan, rauhan meidän tuhoamisksemme.”¹⁴⁶ Samoin Bernhardi näki saksalaisen rauhanliikkeen lähinnä maan häikäilemättömien vihollisten käsikassarana. Hän rinnasti 1900-luvun alun poliit-

¹⁴¹ Chickering 1975, 220–221.

¹⁴² Hull 2005, 120–121, 123, 127.

¹⁴³ Bernhardi 1913, 26–33, 36–37; Boguslawski 1892, 91–93; Jähns 1893, 36–45; Goltz 1901, 12.

¹⁴⁴ Bernhardi 1913, 29–30.

¹⁴⁵ Bernhardi 1913, 10, 36.

¹⁴⁶ Boguslawski 1892, 8.

tisen tilanteen Saksassa Preussin päätökseen pysyä erossa Napoleonin vastaisesta liittokunnasta vuonna 1805, mikä johti seuraavana vuonna yhteen Saksan historian suurista traumaista, murskatappioon Jenan ja Auerstädtin taisteluissa. Preussin tuolloinen päätös tuskin johtui maailmanrauhan ihanteista, kuten Bernhardi väittää, mutta hänelle se oli silti osoitus siitä, että rauhanaate politiikan suuntaviivana saattaisi Saksan ainoastaan tuhon partaalle ja vihollistensa armoille.¹⁴⁷ Tämä tulkinta vuosien 1805 ja 1806 Preussista näytti olleen suosiossa, sillä myös Freytag-Loringhoven käytti Jenaa osoituksena pasifististen pyrkimysten vaaroista. Hän muistutti, että ”epämääräiset humanitaariset ajatukset, maailmankansalliset tendenssit olivat Jenaa edeltävässä Preussissa laajalle levinneitä.”¹⁴⁸

Vaikka rauhanliikkeen päämäärät näyttivät useimpien sotilaiden silmissä toteuttamiskelvottomilta utopioilta, Bernhardin tavoin ajatteleville sotilaille sovittelu tai maailmanfederaatio eivät olleet vastustettavia ajatuksia ensi sijassa siksi, että ne eivät toimisi vaan siksi, että he pelkäsivät niiden toimivan. Sota oli heille välttämätön ja siunauksellinen osa ihmiskunnan kehitystä ja kulttuurinen luomisvoima. Sen nettovaikutus maailmalle oli positiivinen, eikä maailma ilman sitä olisi parempi paikka. Siksi pyrkimykset sodan hävittämiseksi olivat Bernhardin mielestä moraalittomia ja epäinhimillisiä.¹⁴⁹ Tämä syvä vakaumus sodan merkityksestä ajaa loppujen lopuksi kaikkien käytännöllisten ja poliittisten argumenttien ohitse pasifismin kritiikissä.

Saksalaista rauhanliikettä tutkineen Roger Chickeringin mukaan Saksan sotailtos yleisesti ottaen suhtautui rauhanliikkeeseen välinpitämättömyydellä. Armeija ei järjestelmällisesti pyrkinyt kitkemään rauhanaatetta keskuudestaan samalla lailla kuin sosialismia, vaikka liian avoin pasifismi saattoikin maksaa reserviupseerille asemansa. Verrattuna laajemman porvarillisen yhteiskunnan ja osittain jopa sosiaalidemokraattien rauhanliikkeeseen kohdistamaan täystyrmäykseen, armeijassa siihen suhtauduttiin keskimäärin pienemmällä kiihkolla. Oli jopa upseereita, jotka saattoivat hyväksyä ajatuksen pysyvästä rauhasta, mieluiten toki kaukaisessa tulevaisuudessa jossa sillä ei ollut vaikutusta heidän työllisyystilanteeseensa.¹⁵⁰ Kenties vakuuttuneisuus sodan väistämättömyydestä ainakin lyhyellä aikavälillä oli sotilaiden keskuudessa niin suurta, että valtaosa ei ottanut pasifismia vakavasti. Toisaalta saksalaisten rauhanyhdistysten jäsenmäärät ja vaikutusvalta jäivät hyvin pieniksi, jos niitä verrataan esimerkiksi Ranskan rauhanliikkeeseen tai Saksassa toimineisiin isänmaallisiin kansa-

¹⁴⁷ Bernhardi 1913, 34.

¹⁴⁸ Freytag-Loringhoven 1911a, 276; Ks. myös Freytag-Loringhoven 1905, 122.

¹⁴⁹ Bernhardi 1913, 33.

¹⁵⁰ Chickering 1975, 181–185.

laisjärjestöihin ja painostusryhmiin.¹⁵¹ Tässä mielessä rauhanliikkeen ohittaminen pelkällä olankohautuksella näyttää ainoastaan luonnolliselta.

Jos hyväksymme, että rauhanliike ei yleisesti ottaen aiheuttanut suuria tunteita armeijassa, Bernhardin ja Boguslawskin tuntema piinaava hätä pasifismista näyttää sijoittuvan upseeriston valtavirran ulkopuolelle. On ristiriitaista, että he julistavat sodan olevan väistämätön luonnonlaki, mutta tästä huolimatta he käyttävät huomattavan määrän energiaa ja painostusta ikuisen rauhan – tuon lähtökohtaisen mahdottomuuden – tyrmäämiseen ja vastustamiseen. Ehkä he antoivat rauhanliikkeen ehdotuksille enemmän katetta kuin halusivat myöntää ja pitivät niitä mahdollisena kehityskulkuna, jota siksi oli kiivaasti vastustettava. Todellisuudessa tulevaisuus ei ole tie ilman risteyksiä, eikä sota ollut ennen vuotta 1914 missään vaiheessa vääjäämätön ainakaan siinä epookin päättävässä mittakaavassa, jossa se lopulta toteutui. Itse asiassa se vaati lukemattomien tähtien asettumisen asentoon, jossa ne eivät olleet aiemmin olleet ja jossa niiden ei voinut kuvitella pitkään pysyvän. Toisen Marokon kriisin jälkeiset vuodet olivat monissa suhteissa jännitteiden lieventymisen aikaa, ja sodassa toisiaan vastaan käyneet liittoumat näyttivät jo natisen liitoksistaan.¹⁵² Mielestäni *Deutschland und der nächste Krieg*in julkaisun tienoilla rauhanliike saattoi tästä syystä vaikuttaa todellista merkitystään vahvemmalta tekijältä, mikä selittäisi osaltaan ainakin Bernhardin näkemyksiä. Ehkä jyrkin osa upseeristosta oli huolissaan sotaishan maailmanjärjestyksensä puolesta ja sodan väistämättömyyttä korostettiin kahta kiivaammin, koska todellisuudessa kansainvälisen politiikan tuuli tuntui puhaltavan vastakkaiseen suuntaan. Neljäkymmentä vuotta jatkuneen rauhankauden olisi päätyttävä nyt tai ei koskaan.

Vielä yksi tekijä, joka vaikutti sotilaiden pasifismin vastaisuuteen, oli upseerin kunniantunto. Puheet sodasta massamurhana ja kaikki kritiikki armeijaa kohtaan otettiin loukkauksena. Saksalaisen upseerin kunniakoodiin kuului edelleen 1900-luvun alussa olennaisena osana kaksintaistelu, joten loukkaukseen pyrittiin vastaamaan hyökkäyksellä. Boguslawski esimerkiksi kirjoitti ”nykyisten agitaattoriemme” loukkaavasta päätöksestä, jolla nämä pyrkivät polttomerkitsemään sotataitoa ja sotilaita. Tämän päätöksen rauhanmiehet olivat hänen mukaansa oppineet sosiaalidemokraateilta.¹⁵³

¹⁵¹ Ranskan ja Saksan rauhanliikkeiden vertailusta ks: Chickering 1975, 382–383; Vertailusta isänmaallisiin järjestöihin ks: Chickering 1975, 408.

¹⁵² Clark 2013, 326, 361–364.

¹⁵³ Boguslawski 1892, 81; Kaksintaistelusta ja kunniakoodista ks: Kitchen 1968, 49–63; Ks. myös Boguslawskin kirja aiheesta *Die Ehre und das Duell*: Boguslawski 1897.

2.4 Armeijan sisäpoliittinen tehtävä

Saksan kiihtyvää teollistumista, kaupungistumista ja vahvaa väestönkasvua seurasi 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä järjestäytyneen työväenliikkeen nousu. Vasemmiston ajatuksille oli nopeasti muuttuvassa yhteiskunnassa tilausta. Sosiaalidemokraattinen puolue SPD sai vuodesta 1890 alkaen kaikissa valtiopäivävaaleissa eniten ääniä. Vuoden 1912 vaaleissa se sai jo yli kolmanneksen annetuista äänistä, mikä vihdoinkin riitti myös paikkaluvussa mitaten suurimman puolueen asemaan. Samalla ammattiliittojen jäsenmäärä lähes kymmenkertaistui 1890-luvun alusta vuoteen 1913 mennessä.¹⁵⁴ Saksan vasemmiston enemmistö oli maltillista ja asteittaiseen muutoksen pyrkivää, mutta porvarillisten ja oikeistolaisten voimien silmissä sosialismista tehtiin yhteiskuntajärjestyksen perusteita vaaniva peikko. Sosialismin vastaisuus toimi vahvana sidoksena keski- ja yläluokkien välillä.¹⁵⁵

Upseeriston suhtautuminen sosialismiin noudatteli muun työväenluokan ulkopuolisen yhteiskunnan näkemyksiä. On selvää, että sosiaalidemokraattien tasa-arvoa ja luokkaan perustuvien etuoikeuksien lakkauttamista peräänkuuluttava poliittinen ohjelma oli perustavanlaatuisessa ristiriidassa upseerien sosiaaliseen epätasa-arvoon pohjautuvan maailmankuvan kanssa. Arkipäiväisten luokkaristiriitojen lisäksi upseereita hiersivät sosiaalidemokraattisessa puolueessa sen avoin kritiikki armeijaa kohtaan sekä vastustus armeijan perustuslaillista asemaa ja sen edustamia arvoja kohtaan. Boguslawski totesi sosialismin vastaisessa palopuheessaan *Los vom Joch der Sozialdemokratie*, että ”Sosiaalidemokratian kasvualustaa ovat materialismi, feminismi, sankaruuden vähättely, puolueellinen runous ja hävytön kirjallisuus.”¹⁵⁶ Armeija pyrki kaikin keinoin kitkemään sosialismin rivimiesten joukosta, eikä vasemmistolaisesti ajatteleville tietenkään ollut mitään asiaa upseeristoon tai edes reserviupseerin vakanssiin.¹⁵⁷ Sosialismin aktiivista vastustamista ei armeijassa nähty poliittisena kannanottona, olihan upseerien tarkoitus pysyä erossa politiikasta, vaan itsesäilytyksen kysymyksenä ja uskollisten alamaisten palveluksena keisarille.¹⁵⁸

Myös pasifismi kuului sosiaalidemokraattien syntilistalle. SPD:n ja kansainvälisen sosialistisen internationaalin suhde keskiluokkaiseen rauhanliikkeeseen ei ollut erityisen lämmin, mutta sosialistien ajoittainen tuki sovintomenettelyn ajatukselle ja aseistariisunnalle antoi niille yhteistä maaperää. Sosialisteille sota oli kapitalistisen yhteiskunnan lainalaisuuk-

¹⁵⁴ Berghahn 1987, 16.

¹⁵⁵ Berghahn 1987, 23.

¹⁵⁶ Boguslawski 1905, 93.

¹⁵⁷ Craig 1955, 236.

¹⁵⁸ Kitchen 1968, 148–149.

sien tuote, josta ei päästäisi eroon ennen sosialistisen utopian toteutumista.¹⁵⁹ Eroavaisuuksista huolimatta varsinkin Boguslawskin kirjoituksissa sosiaalidemokraatit ja rauhanmiehet esiintyvät yhtenä ja samana joukkona.

Sosialismin ytimenä näyttäytyi upseereille Saksan valtion ja perustuslaillisen järjestyksen kaataminen. Boguslawskin mukaan sosiaalidemokraatit vain odottivat tilaisuutta rauhan saarnaamisensa jälkeen tarttua aseeseen ja aloittaa avoimen sodan: ”Sillä mitä muuta vallankumous on kuin sotaa?” Hän näki sosialistien rauhanpyrkimysten takana ainoastaan väkivaltaisen vallankumouksen ja siten syytti heitä käytännössä tekopyhyydestä. Vain vakinainen armeija seisoi sosiaalidemokraattien kumouspyrkimysten tiellä.¹⁶⁰ Samoin Bernhardi piti sosialistien pyrkimyksenä valtion korvaamista uudella järjestyksellä, jossa he itse olisivat hallitsijoita. Hän oli myös huolissaan työväen työaika- ja palkkavaatimusten vaikutuksesta saksalaisen teollisuuden kilpailukykyyn. Valtion tuli Bernhardin mielestä vastustaa tätä ”vaarallista agitaatiota” kaikin keinoin. Hän kuitenkin lähestyi kysymystä Boguslawskia hienovärisemmin. Bernhardille tärkein kysymys oli, miten työväenluokka voitaisiin voittaa takaisin ”valtion ja maan” puolelle. Kuten aina hänen keskeisimpänä huolenaiheenaan olivat seuraavan sodan vaatimukset ja työväestön tuen takaaminen, kun ”uhkaava vaara” vaatisi koko kansallisen voiman keskittämistä. Tästä syystä Bernhardi suostui myöntämään, että osa työväenluokkien vaatimuksista oli oikeutettuja ja että valtion tulisi suojella kansalaisia ”pääoman tyrannialta”. Tämän saavuttamiseksi valtio saattoi luoda työmahdollisuuksia ja ylläpitää sosiaaliturvaa. Bernhardi tuntui viime kädessä luottavan saksalaisen luonteen taipumukseen ”terveeseen, systemaattiseen kehitykseen”, joka ei jättäisi tilaa sosialistien tyhjille hourailuille.¹⁶¹

Vaikka vallankumous oli Bernhardin mielestä edelleen sosiaalidemokraattien tavoitteena, ei hän näyttänyt pitävän sitä minään akuuttina uhkana. Toisaalta hän myös totesi, että ”suursota vaikuttaisi kansaamme yhdistävästi ja elävöittävästi ja poistaisi sairaan aineksen [die Krankheitsstoffe], joka uhkaa myrkyttää sen.”¹⁶² Mielestäni huomioiden upseerien jyrkkä sosialismin vastainen kielenkäyttö on varsin mahdollista, että Bernhardi viittaa sairaal-la aineksella ja myrkyllä kansan yhtenäisyyden tiellä seisovaan sosiaalidemokratiaan.¹⁶³ Tällöin hänen sodanodotuksensa saisi myös sisäpoliittisen korjaussarjan ulottuvuuden. Kenties voittoisan sodan nostattama kansallishenki paikkaisi eri poliittisten ryhmittymien väliset haa-

¹⁵⁹ Chickering 1975, 260–266.

¹⁶⁰ Boguslawski 1892, 52, 73; Myös Jähnsin mielestä vakinainen armeija oli ”paras suojamuuri” vallankumousta vastaan: ks. Jähns 1893, 54.

¹⁶¹ Bernhardi 1913, 73–75, 80.

¹⁶² Bernhardi 1912, 153.

¹⁶³ Tätä tulkintaa tukee myös se, että Bernhardi käyttää ensimmäisen maailmansodan historiassaan Saksan laivaston tartuttaneesta kapinahengestä syksyllä 1918 sanaa *Krankheitsstoff*: ks. Bernhardi 1922, 503.

vat, kuten se oli tehnyt 1860-luvulla, tai vaihtoehtoisesti antaisi mahdollisuuden voimakeinojen käyttöön sosialismin kukistamiseksi. Myös Boguslawski käytti hämäänsä verhottua koviin toimenpiteisiin vihjaavaa kieltä: Hänen ensimmäinen vaihtoehdonsa vallankumouksellisen sosiaalidemokratian hajottamiseksi oli äänioikeusikärajan kohottaminen ja avoimeen vaalilakiin siirtyminen.¹⁶⁴ Mutta jos tämä ei toimisi, niin ”mielummin kauhea loppu, kuin kauhu ilman loppua.”¹⁶⁵

Armeija sosiaalidemokratian ja valtiopäivät nitistävän vallankaappauksen etujoukkona ei ollut täysin poissuljettu vaihtoehto. Preussin armeijallahan oli jo kokemusta vastavallankumouksellisista operaatioista vuosilta 1848–1849.¹⁶⁶ Korkeiden upseereiden ja Vilhelm II:n lähipiirissä pyörivien sotilaallisten neuvonantajien keskuudessa tällaisia hankkeita ehdoteltiin avoimesti. Myös näissä puheissa noudatettiin ennaltaehkäisevän sodan logiikkaa: sosiaalidemokraatit olisi nujerrettava ennen kuin he kävisivät liian vahvoiksi. Erityisesti Alfred von Waldersee kunnostautui vallankaappausten puuhamiehenä 1890-luvulla tultuaan siirretyksi syrjään yleisesikunnan päällikön paikalta. Hän unelmoi johtavansa itse *Putschia* sosialismin murskaamiseksi. Yksikään hatara kaappausuunnitelma ei koskaan tullut lähellekään toteutumista, sillä ne kaatuivat aina kanslerien päättäväiseen vastarintaan, keisarin päättämättömyyteen ja terveen järjen voittoon.¹⁶⁷ Walderseekin tuli vuoteen 1903 mennessä päätelmään, että sosiaalidemokraatteja ei olisi enää mahdollista hävittää voimatoimin.¹⁶⁸ Vaikka armeija pidättäytyi lopulta ajoittaisen lakkojen kukistamisen lisäksi suuremmasta väkivaltaisesta yhteenotosta omien maanmiestensä kanssa, oli sillä ohjeet pitää yllä valmiutta sisällissotaan, ja yleisesikunta valmisti ohjeistuksen kapinallisissa kaupungeissa taistelemisesta.¹⁶⁹ Komentavia kenraaleita kehoitettiin pitämään silmällä paikallisia sosiaalidemokraatteja, jotta mahdollisiin kapinoihin tai yrityksiin sabotoida armeijan liikekannallepanoa voitaisiin vastata nopeasti.¹⁷⁰ Samalla kun upseerit valmistautuivat olemassaolon taisteluun ulkoisia vihollisia vastaan, näytti kotimaassa kuplivan pinnan alla aivan toinen viimeinen taisto. Sota ei ollut ainoastaan ulkopolitiikan työkalu, vaan sitä saatettaisiin myös käyttää joko pakon edessä tai suunnitelmallisesti harkiten konservatiivisen sisäpoliittisen järjestyksen pönkittämiseen.

¹⁶⁴ Tiukempien vaalilakien vaatiminen tai jopa yleisen äänioikeuden vastustaminen olivat upseerien joukossa yleisiä mielipiteitä: ks. Kitchen 1968, 146, 150; Myös Waldersee totesi vuonna 1890, että ”ei ole jäljellä muuta [vaihtoehtoa], kuin lakkauttaa yleinen äänioikeus. Haluan mieluusti auttaa tässä.”: Waldersee 1923, nide II, 106.

¹⁶⁵ Boguslawski 1905, 93.

¹⁶⁶ Preussin armeijan roolista 1848–1849 ks: Clark 2007, 468–486.

¹⁶⁷ Craig 1955, 218, 242; Walderseen kaappaushaaveista ks: Kitchen 1968, 89–92.

¹⁶⁸ Kitchen 1968, 148.

¹⁶⁹ Berghahn 1994, 257–259; Armeijan käytöstä lakkoja vastaan ks: Kitchen 1968, 161–163.

¹⁷⁰ Kitchen 1968, 155.

Sisällissodan etäininkin mahdollisuus teki rivimiesten poliittisesta luotettavuudesta ja uskollisesta alamaisuudesta ensiarvoisen tärkeää. Tästä syystä armeija harjoitti ennaltaehkäisevää vastavallankumouksellista toimintaa varusmiesten joukossa. Tavallisilta rivimiehiltä kiellettiin oikeus osallistua sosiaalidemokraattien kokouksiin, heidän ajatustensa lausumiseen, laulujensa laulamiseen ja kirjallisuutensa hallussapitoon. Myös sosiaalidemokraattien kantakapakoissa ja osuuskuntien ylläpitämissä kaupoissa vierailemista pyrittiin valvomaan ja rajoittamaan. Miesten, joita epäiltiin sosialistisympatioista, yleneminen aliupseereiksi ja mahdollisuus vapaaehtoiseen palvelukseen evättiin. Tämä syrjintä oli tietenkin laitonta, joten armeija käytti oikeutuksena suosikkitekosyytään, moraalisten ominaisuuksien puutetta.¹⁷¹ Näiden toimenpiteiden osakseen saama kritiikki ja heikohko menestys saivat armeijan lisäämään keinovalikoimaansa myös varusmiesten poliittisen koulutuksen. Tähän tarkoitukseen valjastettiin kristinusko ja kenttäpappien saarnat sekä nuorempien upseereiden antamat isänmaalliset oppitunnit Saksan sankarillisesta historiasta. Jopa viikoittaisia maataloustöitä kokeiltiin. Yksikään näistä keinoista ei osoittautunut kovin tehokkaaksi vannoutuneiden sosiaalidemokraattien käännättämisessä. Upseereiden pätevyys antaa poliittista opetusta oli hyvin vähäistä, ja heidän heikko käsityksensä sosiaalidemokratian perusteista tai edes työväen arjesta johti monesti noloihin hetkiin miesten edessä.¹⁷²

Vaikka armeijan sosiaalidemokratian vastainen kampanja ei onnistunut tavoitteissaan, oli se laajemmassa mielessä ”kansakunnan kouluna” ja yhdistävänä tekijänä osa toimivia sosialisointimekanismeja, jotka loivat väestön valtaosan keskuudessa yhteenkuuluvuuden tunnetta poliittiseen järjestelmään ja monarkiaan.¹⁷³ Tämä oli selvää myös Bernhardille, joka kirjoitti, että armeijan sotilaallisen iskuvoiman kehittämisen lisäksi olisi

samaan aikaan suuremmissa määrin tehtävä oikeutta armeijan sosiaalisille tehtäville pyrkimällä kaikin voimin kohottamaan joukkojen henkistä ja moraalista tasoa ja vahvistamaan heidän saksalaista ja isänmaallista henkeään.¹⁷⁴

Sosiaaliset tehtävät eivät rajoittuneet ainoastaan proletariaatin manipulointiin ja harjoittamiseen. Reserviupseerijärjestelmä oli porvariston suosiossa ja toimi tehokkaana siteenä sen sekä aristokraattisen ja monarkistisen valtion välillä. Reserviupseerit saivat oikeuden pitää ”kuninkaan takkia” ja pääsivät osallisiksi armeijan saamasta kunnioituksesta ja etuoikeuksista. Vastineeksi valtio varmisti keskiluokan vakaan poliittisen tuen. Reserviupseereita suosukasaisesti kiellettiin kuulumasta puolueisiin, jotka asettuivat keisaria tai hallitusta vastaan,

¹⁷¹ Kitchen 1968, 154, 157–158.

¹⁷² Kitchen 1968, 168–182.

¹⁷³ Berghahn 1994, 93–94.

¹⁷⁴ Bernhardt 1913, 245.

ja kehoitettiin sen sijaan käyttämään poliittisia oikeuksiaan näiden puolesta.¹⁷⁵ Yleinen asevelvollisuus ei ollut pelkkä sotavalmiuden väline, vaan myös sisäänpäin suunnattu integraatiotekijä, joka herätti kansallisen yhteenkuuluvuuden tunnetta luokkarajojen ylitse.¹⁷⁶ Ihanteena oli kansallinen armeija, jossa kaikki luokat ja taustat kohtaisivat, mutta käytännössä kuitenkin sosialismiin kallellaan olevat kansanryhmät haluttiin sulkea asevoimien ulkopuolelle. Varusmiehistä suhteettoman suuri osa tuli konservatiiviselta maaseudulta.¹⁷⁷ Kaupunkilaisia pidettiin sosiaalidemokratian saastuttamina, joten poliittisen luotettavuuden nimissä heitä ei otettu palvelukseen heidän osuuttaan väestöstä vastaavissa määrin. Yleistä asevelvollisuutta ei toteutettu täydellisesti, koska sen uskottiin johtavan yhteiskunnan avautumiseen ja revisionistiseen sosiaalidemokratiaan.¹⁷⁸

Armeijan budjetti ja aseisiin kutsuttujen miesten osuus väestöstä eivät olleet Saksassa eurooppalaisittain poikkeuksellisen suuria.¹⁷⁹ Ennen vuosien 1912 ja 1913 korotuksia edellinen merkittävä armeijan laajennus tapahtui vuonna 1893.¹⁸⁰ Jos hyväksytään ajatus liittoutumien keskinäisestä vihamielisyydestä betoniin valettuna järkähtämättömänä totuutena, oli argumentti merkittävistä lisäpanostuksista armeijaan täysin perusteltavissa. Kun lisäksi otetaan huomioon upseeriston huoli Saksaa ympäröivistä ylivoimaisista vihollisista, sopisi olettaa, että armeijan sisällä olisi vallinnut yksimielisyys sen vahvuuden kasvattamisesta ja rahallisten lisäsatsausten tarpeesta. Armeijan budjetista ja koosta kehkeytyi silti yksi 1910-luvun suurimpia poliittisia kiistanaiheita, joka jakoi jopa armeijan johdon.¹⁸¹ Korkeiden upseerien keskuudessa muodostui jakolinja niiden välille, jotka olivat valmiita kasvattamaan armeijan kokoa mihin hintaan tahansa sekä niiden, joille sen poliittinen luotettavuus oli miesmäärää tärkeämpää. Kysymyksen eri puolilla olivat tavallisesti yleisesikunta ja sotaministeriö. Erimielisyydet niiden välillä kärjistyivät lopullisesti toisen Marokon kriisin jälkeen vuonna 1911, kun Saksaa oli nöyryytetty diplomaattisesti ja armeijan sotavalmius nousi julkisen kritiikin aiheeksi. Tämä vastakkainasettelu on tarkemman tutustumisen arvoinen, koska se kertoo siitä, miten upseeristossa nähtiin äänekkäiden jämäkemmän ulkopoliitiikan ja ennaltaehkäisevän sodan vaatimuksien suhde armeijan sisäpoliittisiin tehtäviin.

¹⁷⁵ Kitchen 1968, 120–123; Craig 1955, 236–237.

¹⁷⁶ See 2001, 125.

¹⁷⁷ Bernhardin mukaan 64,15% varusmiehistä tuli maaseudulta, kun sen osuus koko väestöstä oli vuoden 1905 väestönlaskennassa 42,5%. Bernhardi tulkitsi tämän johtuvan kaupunkilaisväestön heikosta fyysisestä kunnosta eikä armeijan poliittisesta päätöksestä: ks. Bernhardi 1913, 292.

¹⁷⁸ Dülffer 2003, 109.

¹⁷⁹ Vuonna 1912 puolustusbudjetit Saksassa, Ranskassa ja Venäjällä olivat 3,8, 4 ja 4,5 % kansantuotteesta: ks. Clark 2013, 217, 292; Armeijoiden vuosittain kouluttamien sotilaiden osuudet väestöstä olivat seuraavat: 0,47 %, 0,75 % ja 0,35 %: ks. Stone 1966, 107.

¹⁸⁰ Berghahn 1993, 16.

¹⁸¹ Armeijan kasvattamiseen liittyvästä kiistelystä 1910-luvulla tyhjentävä esitys on: Förster 1985, 190–273.

Yleisesikunnan tehtävä oli valmistaa Saksa seuraavaan sotaan. Tästä syystä on luonnollista, että sen päälliköt halusivat käyttöönsä mahdollisimman suuret resurssit. Jo 1890-luvulta alkaen sekä Waldersee että Schlieffen puhuivat armeijan koon kasvattamisen puolesta. Waldersee puhui yleisemmin varustelusta, mutta Schlieffen totesi suoraan, että kaikki palveluskykyiset miehet olisi koulutettava, minkä lisäksi palvelusajan olisi oltava mahdollisimman pitkä. Hänelle kyseessä oli olemassaolon kysymys.¹⁸² Moltke tyytyi vuoteen 1911 saakka sotaministeriön ehdottamiin maltillisiin budjettikorotuksiin, mutta toisesta Marokon kriisistä alkaen hän muutti säveltään ja vaati säännöllisesti ja johdonmukaisesti mahdollisimman suuria lisäyksiä armeijan vahvuuteen.¹⁸³

Sotaministerien näkökulma asiaan oli toinen. Juuri heidän tehtäväkseen jäi budjetin valmisteleminen ja puolustaminen valtiopäivien edessä. Tehtävä oli jo lähtökohtaisesti vastenmielinen, joutuivathan he pyytämään rahaa demokraattisesti valitulta kansanedustuslaitokselta, jossa liberaalit ja sosialistit pääsivät sotkemaan näppinsä armeijan asioihin. Sotaministerit joutuivat ottamaan huomioon poliittiset realiteetit, jotka hallitsivat keskustelua armeijan rahoituksesta ja koosta. He tiesivät, että radikaalien korotuksien tiellä seisoivat valtion heikko taloudellinen tilanne, konservatiivien nihkeys suoraan verotukseen sekä laivastoon tehdyt suursatsaukset. Näistä käytännöllisistä lähtökohdista sotaministeriö yleisesti ottaen tavoitteli ennemmin maltillisia investointeja kalustoon ja koulutukseen kuin koko asekunton väestön muodostamaa massa-armeijaa, toisin sanoen laatua ennen määrää. Tähän näkemykseen vaikutti myös armeijan poliittisen luotettavuuden priorisointi. Armeijan kasvattaminen olisi tarkoittanut kaupunkien työväestön suurempaa osuutta miehistöstä ja uusien upseerien palkkaamista entistä enemmän aristokraattisen yläluokan ulkopuolelta.¹⁸⁴ Yleisesikunnan näkökulmasta nämä olivat toissijaisia kysymyksiä. Kuten Moltken oikea käsi yleisesikunnassa eversti Erich Ludendorff näki asian, Saksan vihollisten suuren määrän vuoksi muodostui suoranainen velvollisuus valjastaa koko kansakunta armeijan palvelukseen. Yleisesikunnasta käsin katsottuna kaikki pyöri tulevan sodan ja sen ensimmäisen taistelun voittamisen ympärillä.¹⁸⁵

Tämä armeijan sisäinen ristiriita asettaa Bernhardin *Deutschland und der nächste Kriegissä* esittämän varusteluohjelman kontekstiinsa. Hänelle ensimmäinen vaatimus oli yleisen asevelvollisuuden toimeenpaneminen täysimittaisesti. Saksan suuruus oli rakennettu

¹⁸² Waldersee 1923, nide II, 217; Schlieffenin kirje sisar Marielle 13.11.1892: ks. Schlieffen 1958, 297.

¹⁸³ Mombauer 2001, 87–88.

¹⁸⁴ Ks. esim. sotaministeri Heeringen perusteet yleisesikunnan vaatimuksia vastaan vuonna 1913: Förster 1985, 271; Sotaministeriön linjasta yleisemmin: ks. Berghahn 1993, 16–19; Craig 1955, 271.

¹⁸⁵ Ritter 1965, nide II, 274.

yleisen asevelvollisuuden periaatteelle, ja jos vain tuolle periaatteelle olisi pysytty uskollisina, olisi maalla hänen mukaansa sinä ajankohtana valtaisa poliittinen merkitys. Tämä ei kuitenkaan riittänyt, sillä Bernhardi tiedosti, että ”todellisen kansanarmeijan” varustaminen ja kouluttaminen olemassa olevan rauhanajan armeijan tasolle veisi vuosia. Siksi sotaan ylivoimaisesti vihollista vastaan, joka saattaisi puhjeta koska tahansa, täytyisi välittömästi valmistautua kohottamalla sotilaiden ja komentajien henkisiä ominaisuuksia. Bernhardillekin oli tärkeää, että armeijan tehokkuutta ja hyökkäysvoimaa ei laimennettaisi hutiloituilla laajennuksilla.¹⁸⁶ Tästä huolimatta lyhyellä tähtäimellä saksalainen teollisuus kykenisi hänen mielestään saavuttamaan materiaalisia parannuksia ”kuin taikauskusta”, jos vain voimakasta tahtoa riittäisi. Bernhardi vaati polkupyöräpataljoonia, konekiväärejä, hevosten ja moottoriajoneuvojen hankintaa, sekä itärajan linnoitusten vahvistamista. Samoin oli syytä panostaa laivaston taisteluvälineisiin.¹⁸⁷

Yleisesikunnassa laivastoon suhtauduttiin useimmiten ylenkatseella ja siihen vuodesta 1898 alkaen käytetyt valtavat rahasummat olisi mieluummin nähty sijoitettuna jalkaväkidivisiooniin.¹⁸⁸ Laivaston budjetti oli vuoteen 1910 mennessä jo melkein puolet armeijan budjetista.¹⁸⁹ Bernhardi sen sijaan kiivaana maailmanpolitiikan kannattajana piti laivasto-ohjelman jatkamista tärkeänä ja oli jopa valmis rahoittamaan sen kiihdyttämistä vaikka lainoin.¹⁹⁰ Eläköityneen kenraalin roolissaan Bernhardi saattoi esittää mitä tahansa äärimmäisiä vaatimuksia joutumatta priorisoimaan mitään tai ottamaan vastuuta esitystensä toteuttamisesta. Hän tosin tiedostaa, että laivaston toiminta oli riippuvaista maasodan kulusta, mistä syystä siihen valmistautuminen oli etusijalla.¹⁹¹ Tämän perusteella uskon, että Bernhardikin olisi yleisesikunnan päällikön paikalla istuessaan vaatinut armeijan kasvattamista tarpeen vaatiessa laivaston kustannuksella. Hänen ei kuitenkaan kannattanut kirjoituksissaan turhanpäiten suuttuttaa konservatiivipiireissä vaikutusvaltaisia laivastointoilijoita, mikä olisi uhannut hänen tavoitettaan kiihdyttää sotavalmisteluja. Toisaalta Ritterin mukaan myös Colmar von der Goltz oli kunnianhimoisen laivastopolitiikan vannoutunut kannattaja, joten se ei ollut maa-voimien upseerille mahdoton ajatus.¹⁹²

¹⁸⁶ Bernhardi 1913, 141, 200–202, 215; ks. myös Colmar von der Goltzin kannatuspuheenvuoro sotalaitokselle ”joka sodan tapauksessa saattaa kaikki maan älylliset ja materiaaliset voimat käytettäväksi sen menestyksekkääksi loppuunsaattamiseksi.” Goltz 1901, 12.

¹⁸⁷ Bernhardi 1912, 153–154.

¹⁸⁸ Ritter 1965, nide II, 139; Mombauer 2001, 83.

¹⁸⁹ Berghahn 1993, 125.

¹⁹⁰ Bernhardi 1913, 273.

¹⁹¹ Bernhardi 1913, 200.

¹⁹² Ritter 1965 nide II, 140–141.

Bernhardi myöntää, että koko kansakunnan ei voi olettaa ymmärtävän hänen ehdottamiensa toimenpiteiden välttämättömyyttä. Sitä vastoin ”sotahallinnolta” olisi vaadittava, että se tekee kaikkensa mahdollisen saavuttamiseksi eikä seisaudu yleisen mielipiteen edessä. Tämän lähes peittelemättömän arvostelun sotaministeriötä ja armeijan kasvattamista vastustavia upseereita kohtaan Bernhardi kruunaa toteamalla, että kun kyseessä on suuren ja jalon kansakunnan tulevaisuus, ”ei ole tilaa pelkuruudelle tai toimettomuudelle.”¹⁹³

Saksan armeija ei nähdäkseni koskaan ollut terävä instrumentti, joka suunnattaisiin ainoastaan maan ulkoisia vihollisia vastaan maan puolustamiseksi ja ulkopoliittisten päämäärien palvelemiseksi. Sillä oli aina pelkkää sotaa laajempi yhteiskunnallinen tehtävä. Upseerit katsoivat vallitsevan monarkistisen järjestelmän ja konservatiivisen politiikan turvaamisen kuuluvan roolinsa. Tämä sisäpoliittinen tehtävä ei rajoittunut passiivisiin toimiin, joilla sosiaalidemokratiaa pyrittiin kitkemään ja kansan sitoutumista isänmaallisiin arvoihin ylläpitämään. Viime kädessä status quo suojeltaisiin sisällissodalla: joko vallankumousyritys kukistettaisiin verellä ja teräksellä tai aloite otettaisiin omiin käsiin. Täten sota oli upseerin maailmankuvan ja luokkaidentiteetin luontainen jatke, jonka olemassaolo takaisi Saksan jatkavan samalla poliittisella raiteella hamaan tulevaisuuteen. Ilman sotaa ei olisi armeijaa ja ilman armeijaa koittaisi huutavien kansanjoukkojen valta.

Oliko sodanuhka sitten tärkeämpi kuin sota itsessään? Oliko se ainoastaan keino ylläpitää vallitsevaa poliittista järjestelmää ja yhteiskuntaa?¹⁹⁴ Armeijan sisäinen kiistely yleisestä asevelvollisuudesta ja budjettikorotuksista osoittaa, että tämä ei ole täysin tuulesta temmattu ajatus. Ilman yhtenäistä rintamaa vuosina 1912 ja 1913 tehdyt merkittävät korotukset jäivät todennäköisesti pienemmiksi kuin mitä ne olisivat voineet olla, ja siten upseeristo ampui itseään jalkaan heikentämällä sitä armeijaa, joka elokuussa 1914 marssi Belgiaan ja Ranskaan.¹⁹⁵ Tätä tulkintaa vastaan puhuvat perusteet, joilla sotaministeri Erich von Falkenhayn vastusti Moltken uusia korotusvaatimuksia kesällä 1914. Armeijan laajentamiseen liittyvien poliittisten ja käytännöllisten ongelmien lisäksi Falkenhayn totesi, että Moltken tilannearvion sodanuhasta huomioon ottaen ennaltaehkäisevä hyökkäys olisi paljon parempi ratkaisu, kuin

¹⁹³ Bernhardi 1913, 240.

¹⁹⁴ Historioitsija Fritz Fischeriä seuranneet tutkijat ovat 1960-luvulta alkaen myös esittäneet Saksan ulkopoliittikan ja ensimmäisen maailmansodan syttymisen Saksan hallitsevan luokan ”sosiaalisen imperialismiin” ilmentymänä ja ”pakona eteenpäin” (*Flucht nach vorn*) kotimaan ongelmista sisäisten jännitteiden purkamiseksi ulospäin. Nämä näkemykset ovat saaneet sittemmin osakseen myös huomattavasti kritiikkiä. Keskustelusta aiheen ympärillä ks. esim: Eley 1980, 1–9; Berghahn 1993, 1–11; Cramer 2006, 273–275.

¹⁹⁵ Gordon Craig esittää tämänsuuntaisen ajatuksen: Craig 1955, 252; Myös Vagts oli samoilla linjoilla: Vagts 1938, 221; Armeijan omasta vastuusta sen puutteelliseen rahoitukseen ks. myös Hull 2005, 109; Vastargumenttina suurempien korotusten vaikutukselle voisi esittää, että Ranska ja Venäjä vastasivat Saksan vuonna 1913 tekemiin suuriin korotuksiin omillaan, eikä varustelukilpailulle näkynyt loppua: ks. Clark 2013, 331.

suurempi määrä sotilaita joskus tulevaisuudessa. Heinäkuun kriisin aikana Falkenhayn ei jäänyt sotainnossaan Moltken taakse.¹⁹⁶ Tämän perusteella suuremman armeijan vastustaminen ei tarkoittanut välttämättä sodan alistamista sisäpolitiikan vaatimuksille.

Mielestäni mahdollinen selitys armeijan poliittisen luotettavuuden korostamiselle ja sotaisalle hengelle vastaisten pasifististen ja sosialististen aatteiden vastustamiselle oli huoli armeijan selustasta sodan tullessa. Välittömästi ensimmäisen maailmansodan päättymisen jälkeen kenraalien joukossa kehiteltiin *Dolchstoßlegende* – selkäänpuukotusteoria – tekosyyksi Saksan tappiolle. Sen mukaan armeija ei hävinnyt sotaa taistelukentillä, vaan kotirintama petti sen.¹⁹⁷ Teoria upposi hedelmälliseen maaperään – olivathan upseerit olleet huolissaan kotirintaman kestävydestä jo vuosia. Samaa huolta heijastaa Moltken käsitys ennen sotaa, että sodan olisi sytyttävä tavalla, joka takaa kansan ja yleisen mielipiteen tuen sille.¹⁹⁸ Upseeriston keskuudessa käsitys sodasta väistämättömänä ja välttämättömänä osana valtion ulkopoliittisia työkaluja oli nähdäkseni yleisesti hyväksytty. Erimielisyyttä syntyi siitä, oliko seuraavaa sotaa varten tärkeämpää varmistaa mahdollisimman suuri määrä koulutettuja sotilaita vai ylläpitää verrattain rajallista armeijaa, joka tarpeen vaatiessa kääntyisi myös omia kansalaisia vastaan.

Armeijan ja sodan rooli sisäpoliittisena tulvaporttina tai laskelmoituna ulkopoliittisena työkaluna eivät kuitenkaan olleet ainoat syyt, jotka puhuivat niiden jatkuvan merkityksen puolesta. Hävitty sota olisi kaiken järjen mukaan ulkopoliittisten tavoitteiden kannalta kohtalokasta ja sisäpolitiikan näkökulmasta uhkaisi yhteiskunnallisen status quon ylläpitämistä. Näistä kovista riskeistä ja kumouksen vaarasta huolimatta Bernhardi piti yleisesti ottaen sotaa kannatettavana jopa epätoivoisissa olosuhteissa ja kansakunnan kannalta monesti hyödyllisenä myös päättyessään tappioon.¹⁹⁹ Myös Boguslawski piti tappiota sodassa sysäyksenä moraaliseen uudelleensyntymään, mikä antaa ymmärtää, että taistelemisen ja häviäminen on parempi vaihtoehto kuin rauha.²⁰⁰ Näihin käsityksiin kun liitetään yleisesikunnan ja upseeriston synkät arviot Saksan asemasta ylivoimaisten vihollisten ympäröimänä ja vaatimukset sodan aloittamisesta pikimmiten, on selvää, että tappion ja täystuhon riski oltiin valmiita ottamaan. Osittain tässä päättömässä leikissä tulen kanssa oli kyse halusta saattaa Euroopan suurvaltojen väliset valta- ja voimasuhteet Saksalle edullisempaan tilaan eli puhtaasta ulkopoliitti-

¹⁹⁶ Mombauer 2001, 178–180, 199–220; Falkenhayn tapasi myös sättiä yksityisesti keisaria tämän rauhanrakkaudesta ja sodan pelosta: ks. Clark 2013, 527.

¹⁹⁷ Selkäänpuukotusteoriasta ks. esim. Wette 2008, 114–115; myös Bernhardi lukeutui sodan jälkeen petosseli-tyksen kannattajiin: ks. Bernhardi 1922, 517.

¹⁹⁸ Ks. esim. Moltken kirje Conradille 10.2.1913: Conrad 1922, nide III, 146–147.

¹⁹⁹ Bernhardi 1913, 23, 45, 55.

²⁰⁰ Boguslawski 1892, 23.

sesta voitontavoittelusta. Toisaalta näistä näkemyksistä on myös luettavissa, että sota ei ollut saksalaisille upseereille ainoastaan politiikan jatke, vaan sillä oli myös itsessään jokin syvempi merkitys ja arvo ihmiskunnalle.

3. Sota biologisena ja kulttuurisena välttämättömyytenä

3.1 Darwinismi poliittisessa keskustelussa

Charles Darwinin *Lajien synty* ilmestyi vuonna 1859 ja käännettiin saksaksi jo seuraavana vuonna. Evoluutioteoria putosi otolliseen maaperään Saksan liberaalin keskiluokan ja yliopistoväen piirissä, sillä Darwinin ajatuksiin sisältyi erottamattomasti muutoksen ja kehityksen ajatus. Tiedeyhteisön keskuudessa darvinismin kannattajat saivat yliotteen vuoteen 1875 mennessä, mutta Darwinin omia teoksia ei luettu laajalti, vaan teoria levisi pitkälti saksalaisten popularisoijien kautta, joista kuuluisin ja huomattavin oli Jenan yliopiston professori Ernst Haeckel. Darwinismista muodostui vuoden 1848 vallankumouksen radikaalin demokraattisen hengen jatke, jota käytettiin liberalismiin vastaisessa ilmapiirissä ”pseudopoliittisena ideologisenä aseena”. Popularisoijat ottivat 1700-luvun valistusperinteen esikuvakseen ja pyrkivät ”murskaamaan taikauskon, levittämään tietoa, vapauttamaan ja epäsuorasti demokratisoimaan.”²⁰¹ Reformistinen politiikka saatettiin evoluutioteorian avulla esittää luonnollisen muutoksen ja edistyksen inhimillisenä puolena tai jopa biologisesti tarpeellisenä.²⁰²

Darvinismi ei ollut yksi systemaattinen ajatusrakennelma, vaan se sekoittui muihin kulttuurisiin ja aatteellisiin virtauksiin. Käytännössä kuka tahansa saattoi käyttää hyväkseen Darwinin arvovaltaa minkä tahansa argumentin puolesta. Yksi ajatus, joka jo 1850-luvulla tasoitti tietä darvinismille ja 1870-lukuun mennessä oli niin tiukasti sidoksissa siihen, että suurin osa saksalaisista yhdisti yhden kannattamisen toiseen, oli materialismi.²⁰³ Materialisteille elämä oli vain mekaaninen ilmiö, joka koostui hiilestä ja liikkeestä. Jumala, sielu tai mikään metafysiikka ei heidän silmissään kestänyt tieteellistä tarkastelua.²⁰⁴ Evoluutiivinen näkemys ihmiskunnan alkuperästä antoi tukea näille ajatuksille, ja evoluutioteoria puolestaan sai tukea materialismista. Näin ajatteleville darvinismi ei ollut ainoastaan biologinen teoria, vaan uuden tieteellisen maailmankuvan avain. Valtaosa johtavista darvinisteista hyväksyi tällaisen naturalistisen katsantokannan, jonka valossa kaikki ilmiöt niin luonnossa kuin yhteiskunnassakin olivat syy-seuraussuhteiden tuotoksia ja tieteellisten lainalaisuuksien alaisia. Evoluutioteorioiden ja biologian historiaa tutkineen Robert J. Richardsin mukaan näin ei ollut aina, vaan monet varhaisista darvinisteista hyväksyivät jonkinlaisen ei-materialistisen metafy-

²⁰¹ Kelly 1981, 5–7, 21; Haeckelista ks. Richards 2008, 2–4 ja Weikart 1993, 475.

²⁰² Smith 1991, 91–92; Puschner 2014, 102–103.

²⁰³ Kelly 1981, 29; Darwinismin monista ristiriitaisista sovelluksista ks. myös Puschner 2014, 99–101.

²⁰⁴ Kelly 1981, 19–20.

siikan ja teologian. Richards esittää, että nimenomaisesti Ernst Haeckelin valtaisan vaikutusvallan seurauksena evoluutioteoriat saivat 1800-luvun lopulla uskonnonvastaiset ”kontingentit kulttuuriset piirteensä”. Vaikka Saksassa etenkin luonnontieteilijöiden ja lääkäreiden keskuudessa naturalismia kannatettiin laajalti ja intohimoisesti, saattoi darvinismin hyväksyä myös ilman sitä, kuten esimerkiksi jotkut uskantilaiset ajattelijat ja teologit tekivät.²⁰⁵ Silti evoluution kannattaminen yhdistettiin laajan yleisön piirissä useimmiten radikalismiin, uskonnonvastaisuuteen sekä poliittisesti vasemmalle päin kallellaan olevaan ajatteluun, jopa sosialismiin.

Darvinismin maine politisoi teorian ja esti sen hyväksymisen konservatiivipiireissä, joihin katolisuus ja protestantismi olivat tiukasti pesiytyneet. Uskonnollisessa oikeistossa oltiin vakuuttuneita, että darvinismi tuhoaa kristillisen moraalin, pilaa nuorison, johtaa nihilismiin ja sosialismiin sekä yhteiskunnan romahdukseen. Vaikka uskontoon olisi suhtautunut sinänsä välinpitämättömästi, tarkoitti kirkon kyseenalaistaminen monille hyökkäystä siihen tiivistä liittyneitä valtiota ja valtaistuinta kohtaan. Koska darvinismia pidettiin uhkana valtiolle vielä ensimmäisen maailmansodan alkaessa, ei sillä ollut mahdollista saavuttaa laajaa kannatusta valtaapitävien luokkien keskuudessa. Yksi merkki tästä oli, että evoluutio tuli osaksi koulujen opetussuunnitelmaa vasta ensimmäisen maailmansodan jälkeen.²⁰⁶ Tästä huolimatta on huomattava, että myös osa papistosta pystyi hyväksymään jonkin version evoluutioteoriasta ja mukautumaan siihen.²⁰⁷

Toinen ongelma darvinismin vastaanotolle oli se, että se yhdistettiin usein sosialismin uhkaan. Tästä esimerkiksi kumpusi ainakin osa teorian huomattavimman akateemisen vastustajan, arvostetun tiedemiehen Rudolf Virchowin vastenmielisyydestä sitä kohtaan.²⁰⁸ Sosialismin ja darvinismin yhteys ei ollut täysin tuulesta temmattu, sillä muutoksen ja kehityksen vääjäämättömänä airuena pidetty evoluutio nautti suurta kannatusta työväestön ja Saksan sosiaalidemokraattisen puolueen keskuudessa. Koska evoluutio oli laajoille kansanjoukoille helpompi sisäistää kuin dialektiikka, Marxin kuoleman jälkeen SPD:n propagandassa vallankumouksen moottori vaihtui historiasta luonnonlakeihin ja teoreettisena kehikkona siirryttiin Hegelistä Haeckeliin. Ironisesti tällä oli kaikkien pelkojen vastaisesti työväestön vallankumouksellisuutta ehkäisevä ja maltillisuutta korostava vaikutus.²⁰⁹

²⁰⁵ Weikart 2004, 12–14; Richards 2008, 15.

²⁰⁶ Kelly 1981, 23, 103, 109; Kristillisestä reaktiosta ks. Kelly 1981, 60, 97 ja evoluutiosta opetuksessa Kelly 1981, 73.

²⁰⁷ Weikart 2004, 17.

²⁰⁸ Kelly 1981, 59.

²⁰⁹ Kelly 1981, 124–140.

Sosialismikytköksistä huolimatta Saksan yhdistymisen jälkeen suuri osa darvinismin liberaaleista kannattajista alkoi maltillistua kritiikissään valtaapitäviä kohtaan, vaikka vihamielisyys uskontoa kohtaan säilyi. Saksalaisen liberalismiin kaksi ideologista peruspilaria olivat yksilön vapaudet sekä Saksan kansallinen yhtenäisyys. Kun tuo yhtenäisyys saavutettiin, alkoivat monet radikaalit Haeckel mukaan lukien siirtyä Bismarckin konservatiivisen politiikan ja vallitsevien olojen tukemiseen.²¹⁰ Samalla poliittisen kentän oikealle laidalle alkoi 1890-luvulta alkaen syntyä uusi radikaalidarvinismi.

Sosiaalidarvinismi on yksinkertaisinta määritellä ideologiaksi, jossa olemassaolon taistelu ja kilpailukeskeinen luontokäsitys muodostavat yhteiskuntateorian perustan.²¹¹ Ongelmana on, että kamppailua painottavan retoriikan ei tarvitse liittyä mitenkään Darwiiniin.²¹² Sosiaalidarvinistisen ajattelun peruseriaatteet kilpailu ja valinta olivat muovautuneet jo 1850-luvulle tultaessa, mutta Darwinin vaikutuksesta ne nousivat yleiseen tietoisuuteen Euroopassa ja saavuttivat nopeasti suosiota kiihtyvän yhteiskunnallisen muutosprosessin tulkinnoissa.²¹³

Termiä sosiaalidarvinismi käytettiin satunnaisesti 1880-luvulta alkaen, mutta se vakiintui yhteiskuntatieteisiin ja yleiseen kielenkäyttöön vasta toisen maailmansodan jälkeen.²¹⁴ Poliittisesti sosiaalidarvinismin ei täytynyt olla sitoutunut mihinkään tiettyyn poliittiseen suuntaukseen. Eri linjauksia yhdisti ”evoluution ajatuksen soveltaminen korkeampaan yhteiskunnalliseen tyyppiin lähtökohtana sosiaalinen kilpailu 'kyvykkäiden' ja 'epäkelpojen' ryhmien ja yksilöiden välillä.”²¹⁵ Käytännössä sosiaalidarvinismi on kuitenkin vahvasti leimaantunut oikeistolaiseksi, äärinationalistiseksi ja rasistiseksi aatteeksi.

Saksassa darvinismin ääri-ilmiöt jäivät ennen ensimmäistä maailmansotaa pienen piirin puuhasteluksi, jolla ei ollut toivoakaan saavuttaa laajan yleisön kannatusta. Vakiintunut moraali istui edelleen liian tiukassa. Silti sosiaalidarvinismin radikaali suuntaus sai intohimoista ja äänekästä kannatusta laitoikeiston ja nationalistisen *völkisch*-liikkeen parista, sillä se tarjosi ammuksia heidän rotuopeilleen ja rasistisille käsityksilleen sekä toimintaohjelman väestöpolitiikalle.²¹⁶ Samalla yhteistyötä ja rauhanomaista kehitystä painottavien katsantokantojen rinnalla Euroopassa ja Pohjois-Amerikassa sotaa alettiin enenevässä määrin tarkas-

²¹⁰ Weikart 1993, 487; Liberalismista ja Saksan yhdistymisestä ks. myös Smith 1991, 87.

²¹¹ Weikart 1993, 469.

²¹² Kelly 1981, 101–102.

²¹³ Puschner 2014, 101; Kamppailun ja kelpoisuuden merkityksestä yhteiskunnassa käydystä keskustelusta Isossa-Britanniassa 1800-luvun alkupuolella ja sen vaikutuksista Darwinin teoriaan ks. Claeys 2000.

²¹⁴ Puschner 2014, 99–100; Saksassa ensimmäinen painettu maininta sanasta sosiaalidarvinismi on tiettävästi vasta vuodelta 1899: ks. Weikart 1993, 472.

²¹⁵ Claeys 2000, 228–229.

²¹⁶ Puschner 2014, 115–117.

tella darvinistisin termein myös ilmiönä, jolla nähtiin laajempi tarkoitus osana ihmisen kehitystä.²¹⁷

3.2 Sodan väistämättömyys

”Luonnon elämässä olemassaolon taistelu on kaiken terveen kehityksen perusta”, Friedrich von Bernhardi totesi *Deutschland und der nächste Krieg*issään. ”Eläinten ja kasvien maailmassa tämä prosessi tapahtuu tiedostamattomana tragediana”, hän kertoo kamppailun ”näkymättömistä biologisista laeista”, jotka sääntelevät luontokappaleiden elämänkaarta. Nämä näkemykset sopivat hyvin yhteen Darwinin *Lajien synnyssä* esittämiin ajatuksiin lajien ja yksilöiden välisestä kilpailusta evoluutiota ajavana voimana, tosin olemassaolon taistelun käsite – *struggle for existence* – saa kääntyessään saksaksi *Kampf ums Dasein*²¹⁸ paljon katkeramman kaiun: ”Ne muodot selviävät, jotka kykenevät hankkimaan edullisimmat elinolosuhteet ja pitämään paikkansa luonnon kokonaistaloudessa.” Kaikkialla pätee vahvimman oikeus. Heikot häviävät.²¹⁹

Mutta Bernhardille olemassaolon taistelu ei kuvannut ainoastaan eliökuntaa tai hobbesilaisessa luonnontilassa elävää ihmistä, vaan päti täydessä voimassaan myös yhteiskuntien ja kansojen välillä. Hänelle kaikki oleva oli kilpailevien voimien tuotosta, ja niin myös ihmisten keskuudessa ”taistelu ei ole ainoastaan tuhoava, vaan myös elämää antava periaate.”²²⁰ Kuten kaikkialla luonnossa, olemassaolon taistelun lakkaaminen johtaisi yleiseen rappeutumiseen.²²¹ Ihmisen kamppailu oli tietoista mutta yhteiskuntajärjestyksen rajoittamaa. Bernhardi maalasi ihmisluonnosta varsin pessimistisen kuvan, sillä hän piti itsekkäitä pyrkimyksiä kuten omaisuuden, kunnian ja nautinnon himoa sekä kateutta ja kostoja ihmisten toimintaa useimmiten ajavina vaikuttimina. Hengenhätä veti ylevämmätkin helposti samaan ”yhteiseen massojen taisteluun olemassaolosta ja nautinnosta.”²²² Taistelu oli hänelle erottamaton osa ihmisyyttä – suoranainen elinehto: ”Kamppailu on luonnon yleinen laki ja itsesäilytysvaisto, joka kamppailuun johtaa, on oikeutettu kaiken elämän luonnollisena edellytyksenä.”²²³

²¹⁷ Saksalaisesta keskustelusta ks: Weikart 2004, 163–174; Saksan ulkopuolisista näkemyksistä ks: Crook 1993, 78–83.

²¹⁸ Käännöksestä ks. Kelly 1981, 30–31.

²¹⁹ Bernhardi 1913, 12.

²²⁰ Bernhardi 1913, 12.

²²¹ Bernhardi 1913, 34.

²²² Bernhardi 1913, 12.

²²³ Bernhardi 1913, 15.

Koska Bernhardi tulkitsi, että kansakunnat koostuvat yksilöistä ja valtiot yhteisöistä, vaikuttavat itsekkäät motiivit myös kansainvälisissä suhteissa:

Niin kauan kun on ihmisiä, jotka tuntevat inhimillisesti ja kamppailevat, niin kauan kun on kansoja, jotka pyrkivät laajempaan toiminnan alaan, niin kauan nousee esiin intressiristiriitoja ja ilmenee tilaisuuksia sodankäyntiin.²²⁴

Tähän ihmisluontoon kätkeytyyn vimmaan, joka saa muotonsa olemassaolon taisteluna, perustuu Bernhardin ajatus sodan väijäämättömyydestä ja oikeutuksesta.

Käsitys, että sota on luonnonlaki, esiintyi kaikkien sodan alkuperää pohtineiden sotilaskirjoittajien tuotoksissa. Max Jähnsille sota oli väistämätöntä ja tarpeellista, koska se perustui luonnonlakeihin. Modernien kulttuurikansojen välinen sota oli ainoastaan yksi ilmentymä olemassaolon taistelulle, jossa ihmiskunta oli kamppailut vuosituhsia.²²⁵ Albrecht von Boguslawski rinnasti taistelun luonnonlakina taivaankappaleiden syntyyn luonnonvoimien kamppailussa. Taistelu ihmisten kesken oli hänelle seuraus ihmisen tahdonvoimasta ja intohimosta sekä olosuhteista, joihin luonto on ihmiset asettanut.²²⁶

Toinen asia, joka Bernhardin käsityksen mukaan johti väistämättömään konfliktiin, oli väestönkasvu. ”Vahvat, terveet ja kukoistavat” kansakunnat kasvavat, mikä luo paineen laajentaa valtion rajoja liikaväestön asuttamiseksi. Hän tarkoitti selkeästi siirtomaakilpailuun jälkijunassa tulleen Saksan tilannetta, kun hän kirjoitti hypoteettisesta valtiosta, joka ei pysty hankkimaan siirtokuntia ”sivistymättömiltä roduilta”, mutta silti haluaa pitää kiinni koko kasvavasta väestöstään, jota se ei pysty ruokkimaan. Tämän näkemyksen taustalla on pessimistisen malthusilainen näkemys siitä, että väestö kasvaa aina ruoantuotantoa nopeammin. Koska maapallo on lähes kokonaan asutettu, Bernhardi ei nähnyt tässä tilanteessa muuta vaihtoehtoa, kuin vallata lisää maaperää. Valloituksesta muodostuu ”tarpeen laki”. Itsesäilytysvaisto, jonka vallan hän ulotti myös valtioelämän puolelle, johtaa auttamatta sotaan.²²⁷ Jähns taas piti sotaa ”väestön säätelijänä”. Ilman lakkaamatonta olemassaolon taistelua, joka rajoittaa ”himoitsevien joukkoa”, olisi ihmiskunnalta hänen mielestään loppunut sekä tila että ravinto jo aikaa sitten.²²⁸

Maa-alan ja ruokahuollon ohella myös teollisuustuotannossa piilee Bernhardin mielestä ristiriitojen mahdollisuus: ”Se on katkera taistelu, jota maailmanmarkkinoilla käydään.” Koska tuotannon ylijäämä täytyi liikaväestön lailla saada vietyä ulkomaille, saattoi markkinoiden menettäminen johtaa siihen, ettei työväestölle enää voitu tarjota ”riittäviä elin-

²²⁴ Bernhardi 1913, 12–13.

²²⁵ Jähns 1893, 1, 45.

²²⁶ Boguslawski 1892, 10–11.

²²⁷ Bernhardi 1913, 15–17.

²²⁸ Jähns 1893, 60.

olosuhteita”. Tällöin oli vaarana, että osa väestöstä muuttaa maasta ja valtio ”menettää poliittisen ja kulttuurisen mahtiasemansa laskevan työpanoksen ja kutistuvien hankintojen vuoksi.”²²⁹ Bernhardi koki mahdolliseksi, että kiristyvän talouskilpailun maailmassa tarve työllistää kansaa voi pakottaa valtion sotaan.

Näiden ajatusten takana kummittelee *Lebensraumin* ryvettynyt hahmo. Bernhardi ei missään kohtaa käytä termiä elintila, mutta hänen analyysinsä on selkeästi sen inspiroima. *Lebensraum*-käsitteen kehitti maantieteilijä Friedrich Ratzel 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa vakavasti otettavana joskin ongelmallisena tieteellisenä teoriana, joka tarkasteli eläinten muuttotaipumuksia olemassaolon taistelun tilallisena ulottuvuutena. Ratzel oli johtavana ”akateemisena imperialistina” siirtomaapolitiikan ja laivastonrakentamisen vannoutunut kannattaja. Hän tietoisesti antoi poliittisen ajattelunsa vaikuttaa tieteeeseensä, mitä hän piti yhtenä kulttuurintutkimuksen ominaispiirteenä. *Lebensraumin* yhteydet ajankohtaiseen poliittiseen keskusteluun ja sen tulkinnat inhimillisessä kontekstissa olivat siten ilmiselviä.²³⁰

Sovellettuna politiikkaan *Lebensraumin* tärkein ominaisuus oli, että se käytännössä teki laajentumisvaatimusten mittakaavasta rajattomasti venyvän. Kansan tulevien elintilan tarpeiden nimissä vaadittiin rajojen levittämistä Euroopassa ja siirtomaissa, millä saatettiin pyrkiä milloin maatalouden ja teollisuuden vastakkaisten intressien palvelemiseen, milloin turvallisempiin rajoihin tai raaka-aineiden ja markkinoiden hankkimiseen tai talonpoikaiskulttuurin vaalimiseen. Woodruff D. Smith esittää Bernhardin motiiviksi elintilateetin käyttöön, että sen logiikka oikeutti kaikkien suurten intressiryhmien ristiriitaisia tavoitteita ja näin toimi yhdistävänä tekijänä nousevan sosialismin vastaisessa hatarassa koalitiossa. *Lebensraumin* kaivosta saattoi nostaa tieteelliseksi koetun perustelun imperialismille, joka vaihtelevista syistä nähtiin koko laajan konservatiivi- ja oikeistolinjan sisällä tavoiteltavana.²³¹

Elintilavaatimusten nouseminen osaksi suurstrategisia pohdintoja oli selkeästi verraten tuore kehitys. Moltke vanhempi piti vuonna 1877 venäläisiä ”epämiellyttävinä naapureina”, koska ”heillä ei ole mitään mitä heiltä voisi ottaa voittoisan sodan jälkeen – kultaa heillä ei ole ja maata emme tarvitse.”²³² Kolmekymmentä vuotta myöhemmin elintilalogiikka ei ollut ainoastaan marginaalisten oikeistoryhmittymien väline, vaan sen pätevyys tunnustettiin myös pasifistien parissa. Rauhanliikkeen johtohahmoihin kuulunut Otto Umfrid puhui dynaamisten ja kasvavien kansakuntien tarpeesta saada liikaväestönsä asutettua harvaan

²²⁹ Bernhardi 1913, 17–19

²³⁰ Smith 1991, 219–223; Kelly kiistää poliittiset tarkoitukset ja väittää, että ”Ratzel puhui vain tilasta kilpailevista kasveista ja eläimistä.” Weikart sen sijaan päinvastaisesti esittää, että teorian keskiössä olivat ihmiset: Kelly 1981, 102; Weikart 2004, 192–194.

²³¹ Smith 1991, 230–231.

²³² Ks. alkuperäinen lainaus: Ballhausen 1921, 139.

asutummille alueille. Umfridin ja pasifistien arvion ainoa ero sotalaisampiin aikalaisiinsa oli, että he uskoivat ongelman olevan ratkaistavissa rauhanomaisella kolonisaatiolla Euroopan ulkopuolelle. Myös rauhanmiehet olivat vakuuttuneita, että Saksalla oli ”moraalinen oikeus” levittää vaikutusvaltaansa imperialistisin keinoin.²³³ Selkeästi *Lebensraum*-ajattelu hyväksyttiin laajalti tieteellisesti pätevänä tapana tulkita kansainvälisiä suhteita.

Olemassaolon taistelun ja sodankäynnin vääjäämättömyyden ajatusten hyväksyntää on saksalaisten upseerien keskuudessa täytynyt helpottaa se, että ne sopivat hyvin yhteen heidän historiallisten tulkintojensa ja ulkopoliittisten tilannearvioidensa kanssa. Brandenburgin Suuren vaaliruhtinaan kamppailu hajanaisten alueidensa yhdistämiseksi 1600-luvulla ja Fredrik Suuren taistelu seitsenvuotisessa sodassa Itävaltaa, Ranskaa ja Venäjää vastaan elivät myytteinä, joiden kautta nykypäivää tarkasteltiin. Noista päivistä periytyi piiritysmentaliteetti ja huoli maan keskeisestä asemasta Euroopassa vihollisten ympäröimänä ilman luonnollisia rajoja.²³⁴ Historia näytti toistavan itseään vihamielisen liittouman jälleen piirittäessä Saksaa. Seuraava sota kuvattiin ennustuksissa toistuvasti taisteluksi kansallisesta olemassaolosta lähes apokalyptisena kamppailuna, jossa voitto tarkoitti täydellisen tuhon välttämistä.²³⁵ Kun Bernhardi kirjoitti valtiomiesten velvollisuudesta viedä maansa sotaan, jos sota on väistämätön ja voitonmahdollisuudet vaikuttavat ajan myötä heikkenevän, hän kanavoi sotilasjohdossa vallalla olleita pelkoja sotilaallisen tilanteen kehityksestä.²³⁶ On helppo kuvitella, miten darvinististen ilmausten viljeleminen ruokki tällaista pessimismiä, ja pessimismi sekä kalvava hävityksen uhan tunne puolestaan lisäsivät kiinnostusta konfliktikeskeisiin darvinismin tulkintoihin. Olemassaolon taistelu biologisena käsitteenä ainakin periaatteessa loksahti helposti osaksi todellisuutta, jonka sotilaat olivat jo valmiiksi ympärilleen rakentaneet.

3.3 Edistys ja rappio

Jos sodat eivät puhkeaisi kuin itsestään ihmisen itsekkäimpien piirteiden vaikutuksesta, olisi ne kaiketi täytynyt Bernhardin mielestä keksiä. ”Sota on kaiken isä”, hän lainasi Herakleitos-ta. ”Jo kauan ennen Darwinia antiikin viisaat tulivat tähän päätelmään”, Bernhardi jatkoi ja loi tällä rinnastuksella vaikutelman, että kamppailun ohella yhteistyön evolutiivisen merkityksen myöntänyt Darwin olisi hänen kanssaan yhtä mieltä sodan tarpeellisuudesta ihmiskunnalle.²³⁷

²³³ Chickering 1975, 305–308.

²³⁴ Clark 2007, xxv, 607; Piirityspelon vaikutuksesta poliittisen järjestelmän kehitykseen ks: Wette 2008, 38.

²³⁵ Cramer 2006, 272; Dülffer 2003, 112–113; Esimerkki tällaisista arvioista: Goltz 1914, 622.

²³⁶ Bernhardi 1913, 40–41.

²³⁷ Bernhardi 1913, 12; Yhteistyön ja sodan suhteesta Darwinin teoriassa ks: Crook 1993, 20.

Sota ei ainoastaan tuhoa, vaan Bernhardin mukaan se oli myös ”luova ja puhdistava voima”,²³⁸ sillä se pystyi mihin yksikään oikeusistuin ei pystynyt – ”biologisesti oikeudenmukaiseen päätökseen”.²³⁹ Aivan kuin luonnossakin kansakuntien välillä vallitsee vahvimman oikeus. Sodan voittaja osoittaa olevansa kaikilla henkisillä ja fyysisillä mittareilla vahvempi ja siten oikeutettu valloitukseen, joka lisää sen vaikutusvaltaa sekä parantaa maan elinolosuhteita ja kehitysmahdollisuuksia. Tämä taas edistää ihmiskunnan kehitystä, ”sillä on selvää, että ne tekijät, jotka varmistavat paremmuuden sodassa, nimittäin ennen kaikkea henkiset ja moraaliset, ovat samat kuin ne, jotka ylipäänsä mahdollistavat edistyskellisen kehityksen.”²⁴⁰ Boguslawski käytti samanlaista oikeudellista metaforaa puhuessaan sodan ”todistavasta voimasta”. Myös hänen ajatuksenaan oli, että menestys sodassa oli osoitus kansakunnan moraalin ja sivilisaation tasosta. Todellinen sivilisaatio voittaisi aina barbarian.²⁴¹ Bernhardin ajattelussa yksilöt jäävät taka-alalle. Edistuksen ja kehityksen keskeisiä yksiköjä ovat kansakunnat ja valtiot, joita hän pitää ihmiskunnan sisäisinä ”kansanpersoonallisuuksina”. Näiden välinen taistelu olemassaolosta ja vallasta mahdollistaa kaiken todellisen kehityksen. Bernhardi piirtää kuvan, jossa piilevät kehityksen siemenet antavat voiman ja vallan sysätä ”vähempiarvoiset ja rappeutuvat rodut” syrjään, jolloin ne eivät pääse tukahduttamaan ”terveiden ja kasvuvoimaisten osien” kasvua.²⁴² Kaikki edistys on riippuvaista eri ryhmien ”vastakkaisista intresseistä ja rajoittamattomasta kilpailusta.”²⁴³ Ilman sotaa seuraisi turmelus, dekadenssi ja degeneraatio:

Sota on ensisijassa biologinen välttämättömyys, sääntelevä elementti ihmiskunnan olemassaolossa, mistä ei edes voi luopua, sillä ilman sitä seuraa epäterve, kaiken ihmissuvun edistämisen ja siten kaiken todellisen kulttuurin poissulkeva kehitys.²⁴⁴

Tässä on yhtymäkohtia aikakauden yleiseen ajatteluun, sillä perinnöllisyystieteen kehityksen myötä syntynyt ajatus biologisesta determinismistä ruokki vuosisadan vaihteessa vaikuttanutta yleistä hätää moraalista ja fyysisestä degeneraatiosta.²⁴⁵ Rodullisen rappeutumisen pelko oli tavallista sosiaalidarvinismiin ja eugeniikkaan kallellaan olevissa piireissä, joissa teollistumiseen liittyvät muutokset kuten kaupungistuminen ja valtion sosiaalityöt nähtiin uhkina

²³⁸ Bernhardi 1913, 9.

²³⁹ Bernhardi 1913, 17.

²⁴⁰ Bernhardi 1913, 14.

²⁴¹ Boguslawski 1892, 22–23.

²⁴² Bernhardi 1912, 8–9; Bernhardi 1913, 9–17.

²⁴³ Bernhardi 1913, 31.

²⁴⁴ Bernhardi 1913, 11–12.

²⁴⁵ Crook 1994, 63, 77.

ihmislajin kehitykselle. Joillekin ääriajatteliijoille rotujen sekoittumisen uhka ja ulkomaalaisvaikutus olivat kaiken pahan alku.²⁴⁶

Upseeriston keskuudessa vallitsi huoli väestön ja sitä kautta koko asevelvollisten muodostaman massa-armeijan pehmenemisestä, jota Boguslawski kutsui kirjassaan kansan kannalta suuremmaksi pahaksi kuin sotaa.²⁴⁷ Boguslawskille sota oli ”ihmiskunnan kuritusvitissa”, joka esti ihmisiä vaipumasta itsekkääseen rikkauksien ja ylellisyyden tavoitteluun ja moraaliseen turmioon.²⁴⁸ Hugo von Freytag-Loringhoven kirjoitti vuonna 1911, että ”Saksan teollistuminen on edennyt nopeammin kuin väestön palveluskyvykkyyden kannalta on toivottavaa”. Vaikka hän tunnusti, ettei puolustuskyvyn alenemista vielä oltu osoitettu, oli hänen mielestään sellaisen kehityksen vaara selkeästi olemassa. Freytag-Loringhoven pelkäsi, että kaupungeissa ihmiset menettävät yhteyden kotimaan kamaraan, vahvat persoonallisuudet näivettyvät massojen seassa ja ne korvaa hengetön ”sapluunaihminen”.²⁴⁹ Colmar von der Goltz totesi Clausewitziin ja Moltke vanhempaan nojaten suoraan, että ”tietoisuus sodan tarpeellisuudesta on osa kansanelämän terveyttä.” Hän uskoi, että Saksa oli rikastunut liian nopeasti, minkä vuoksi ”nautinnonhalu ja hemmottelu” olivat valloillaan. Valtion sosiaalipolitiikka vierotti itseavusta ja luottamuksesta omaan voimaan. Edes puute ja rasisitukset eivät Goltzin mukaan olleet niin vahingollisia ruumiille ja hengelle, kuin ”mukava, huoleton elämäntapa, josta valitettavasti on usein tullut tapa Saksassa.”²⁵⁰ Goltz toivoikin Saksan kansalle pitkää ja raskasta olemassaolon taistelua ja sen kautta pakotettua paluuta isiensä ajan yksinkertaisiin oloihin.²⁵¹

Myös Bernhardia huoletti kansanterveys (*Volkshygiene*) ja erityisesti suurkaupunkien heikommat olosuhteet ”ruumiilliselle kehitykselle”. Hän katsoi valtion velvollisuudeksi parantaa työväestön asuinolosuhteita ja taistella kaikin keinoin alkoholismia vastaan. Sen sijaan pyrkimyksiä lyhentää työaika Bernhardi piti moraalittomina, sillä ”raskas ja vaivalloinen työ on tehnyt Saksasta suuren.”²⁵² Edellisessä luvussa tulkitsin Bernhardin luonnehdintaa suursodasta kansan virkistäjänä ja sairaan aineksen poistajana sosialismin vastaisuuden kautta, mutta sen voi nähdä samanaikaisesti myös sosiaalidarvinistisessa valossa. Kirjaimellisesti luettuna kommentti viittaisi epäterveiden ja heikkojen kuolemaan sodassa myönteisenä

²⁴⁶ Puschner 2014, 111.

²⁴⁷ Boguslawski 1892, 7.

²⁴⁸ Boguslawski 1892, 101.

²⁴⁹ Freytag-Loringhoven 1911a, 272, 276.

²⁵⁰ Goltz 1914, 623.

²⁵¹ Ritter 1965, nide II, 141.

²⁵² Bernhardi 1913, 291–295.

kehitysaskelena.²⁵³ Kaikki nämä upseerien näkemykset heijastelevat sosiaaldarvinismiin ja eugeniikkaan usein liittynyttä taipumusta nostaa terveys ”kelpoisuuden” merkinä suurimmaksi moraaliseksi periaatteeksi.²⁵⁴ Tästä huolimatta sotilaiden ajattelussa päämäärä ei ollut mielestäni rodunjalostamisessa sinänsä, vaan arkipäiväisemmin väestön asekuntoisuuden ylläpitämisessä, mikä ensisijaisesti edesauttoi valtion korkeampien moraalisten päämäärien ajamista. Terveystietoisuus saattoi saada vaikutteita darvinismista, mutta tuskin oli riippuvaisista yksin siitä. Vahva keskittymien kaupungistumiseen kertoo myös upseerien huolien poliittisesta puolesta. Nopeasta teollistumisesta seurasi Saksassa demografinen muutos, joka siirsi väestön painopisteen maaseudulta kaupunkeihin. Maatalousvaltainen Itä-Preussi, joka oli vanhan aristokratian kotipihaa, oli häviävä tässä kehityksessä. Kasvavat kaupungit taas olivat sosiaalidemokraattien vahvinta tukialuetta.²⁵⁵

Sodalla oli sotakirjoittajien arvioissa merkitystä ihmisen fyysisen rappion estäjänä, mutta ei varsinaisena biologisen evoluution välikappaleena. Sodan tarkoitus ei heille ollut jalostaa rotua kohti jonkinlaista täydellistä yli-ihmistä. Sen merkitys ihmiskunnan kehityksessä oli enemmänkin kulttuurinen. Jähnsin ja Boguslawskin näkemyksissä korostuu sodan vaikutus tieteiden, taiteiden ja tekniikan kehitykseen.²⁵⁶ Boguslawski esimerkiksi näki sodan taiteen mestariteosten suurimpana inspiraationlähteenä. Yksi hänen perusteensa sodan ja sankaruuden merkitykselle oli, että ilman niiden tajua näyttämötaiteessa ”syntyisi uudenlainen paimenrunous tai avioero- ja perimysdraamat kasvaisivat loppumattomiin.”²⁵⁷ Boguslawskille ”suurin liikkeellepanevavoima” oli pakottava hätä, joka nousee vain sodan kautta tai vihollisen uhatessa. Ilman ”taistelun ja sodan elementtiä” ihmiskunta ei olisi edennyt läheskään niin pitkälle kuin se oli päässyt.²⁵⁸ Jähnsille sota oli yksityisomaisuuden, perheen, valtiontalouden, liikenteen ja kaupan kehityksen, mekaniikan, kuvataiteteiden, valtioiden ja kansakuntien perusta.²⁵⁹

Yksi edistyksen muoto, joka Bernhardin mukaan oli yleisesti tunnustettu oikeus, oli sivistymättömien alueiden kolonisaatio. Tuo oikeus perustui korkeampaan sivistystasoon – sen tuomaa suurempaa voimaa unohtamatta. Kolonisaatioon kuitenkin Bernhardin mielestä liittyi aina keskeisesti asutus- ja sivistystehtävä; pelkkää taloudellista hyödyntämistä hän piti moraalittomana. Bernhardi tiedosti, että on vaikea määrittää kuinka suuren ”kulttuurieron”

²⁵³ Bernhardi 1912, 153.

²⁵⁴ Terveystietoisesta darvinistisesta etiikasta ks: Weikart 2004, 54–56.

²⁵⁵ Demografisesta muutoksesta ks: Berghahn 1987, 1–4.

²⁵⁶ Jähns 1893, 63–80; Boguslawski 1892, 53–57.

²⁵⁷ Boguslawski 1892, 57.

²⁵⁸ Boguslawski 1892, 54.

²⁵⁹ Jähns 1893, 63–80.

miehitys ja alistaminen vaativat, mikä oli jälleen yksi syy sotien puhkeamiseen.²⁶⁰ Tässäkin tilanteessa edistys ja kehitys olivat konfliktin seuraus ja oikeutus.

Sivistymättömistä kansoista puhuminen kätkee taakseen ajalle tyypillisen rasis-
tisen ja hierarkkisen ihmiskuvan. Bernhardin käsitykset eivät tunnu perustuvan biologiaan
ainakaan siinä mitassa, että hän pitäisi ihmistä perinnöllisten ominaisuuksiensa vankina. Oi-
keutetun siirtomaapolitiikan päämääränä täytyi kuitenkin olla ylivertaisen eurooppalaisen
kulttuurin levittäminen.²⁶¹ Iso-Britannian siirtomaapolitiikkaa hän arvosteli silkasta hyväksi-
käytöstä teollisuuden ja pääomien tarpeiden nimissä ja sivilisaatiotehtävän alistamisesta niil-
le.²⁶² Hänestä oli mahdollista, että alistetut kansat saavuttavat ”korkeammat elintavat ja elä-
mänkatsomukset” ja kulttuuriero miehittäjään kapenee. Tällöin valloituksen oikeutus asettuu
kyseenalaiseksi. Vastaavan kehityksen Bernhardi uskoi olevan tekeytymässä esimerkiksi Inti-
assa, mihin näkemykseen uskoakseni sisältyi toive britti-imperiumin heikkenemisestä.²⁶³ Mis-
sään vaiheessa hän ei ota kantaa alemmalla kehitystasolla olevien ihmisten hävittämisen puo-
lesta evoluution tai minkään muunkaan periaatteen nimissä.

Maahanmuutto rinnastuu Bernhardin ajattelussa ”yleisesti hyväksyttyyn” rau-
hanomaiseen valloitukseen. Uudessa maassa siirtolaiset pyrkivät saavuttamaan alkuperäisten
asukkaiden kustannuksella ja kilpailussa heidän kanssaan paremmat elinolosuhteet. Tässä
hengessä Bernhardi kuvailee slaavilaisten – etupäässä puolalaisten – työmiesten ”tulvaa” Sak-
saan jatkuvana ”invaasiona”. Sen pysäyttämistä hän piti ”isiltä perittynä kunniavelvollisuute-
na” itsensäilytyksen ja eurooppalaisen kulttuurin puolustamisen nimissä.²⁶⁴ Bernhardin vakau-
mus tässä asiassa oli syvään juurtunut, sillä hän kertoi muistelmissaan isänsä muuttaneen
vuonna 1851 Venäjältä Saksaan, jotta hänen poikansa taistelisivat Saksan puolella varmasti
edessä olevissa germaanien ja slaavilaisuuden välisissä taisteluissa.²⁶⁵ Helmuth von Moltke
kirjoitti samaan sävyyn uskovansa, että edessä oli ”kohtalontaistelu” saksalaisuuden ja slaavi-
laisuuden välillä. Valmistautuminen siihen olisi ”velvollisuus kaikille valtioille, jotka ovat
germaanisen kulttuurin lipunkantajia.”²⁶⁶ Alfred von Walderseen mukaan taas slaavit halusi-
vat tulla potkituksi ja vieläpä suutelisivat potkivaa saapasta.²⁶⁷ Vaikka näissä arvioissa käyte-
tään kansojen välisen olemassaolon taistelun ja elintilakilpailun retoriikkaa, mielestäni tässä-
kin tapauksessa biologia jää taustalle kulttuurin ja historian saadessa suuremman merkityksen.

²⁶⁰ Bernhardi 1913,16, 89–90.

²⁶¹ Bernhardi 1912, 25.

²⁶² Bernhardi 1912, 86.

²⁶³ Bernhardi 1913,16.

²⁶⁴ Bernhardi 1913, 84.

²⁶⁵ Bernhardi 1927, 3.

²⁶⁶ Kirje Franz Conrad von Hötzendorffille 10.2.1913: Conrad 1922, nide III, 146.

²⁶⁷ Waldersee 1923, nide II, 118.

Kielenkäyttö on suorastaan laimeaa, jos verrataan vaikkapa itse nimitettyyn sosiaaliantropologi Otto Ammoniin, joka vertasi slaaveja hyötykasveille vaarallisiin rikkaruohoihin.²⁶⁸ Vastakohtana näille mielipiteille Boguslawski puolusti venäläisten ja turkkilaisten sotilaiden urhoollisuutta pasifistisessa kirjallisuudessa esiintyneitä syytöksiä näiden petomaisesta murhaajanluonteesta vastaan.²⁶⁹ Vaikuttimena toki saattoi ennemmin olla solidaarisuus sotilaan ammattikunnan sisällä kuin halu puolustaa slaavien ja turkkilaisten rodullista tai kulttuurista arvoa.

Yksi asia, joka kertoo sosiaalidarvinismin värittämän rasistisen rotuideologian rajoista upseeriston piirissä, on Japania kohtaan tunnettu ihailu Venäjän sodan jälkeen.²⁷⁰ Moni sotateoreetikoista piti Japania pehmenneen länsimaailman vastakohtana ja esimerkkinä tavoiteltavasta soturi- ja uhrihengestä.²⁷¹ Moltke sitä vastoin sanoi Venäjän tappion jälkeen tuntevansa eurooppalaisena häpeää pienten keltaisten ihmisten edessä.²⁷²

Edistys ja rappio olivat vuosisadan vaihteen ilmapiirissä saman kolikon eri puolet. Optimistinen kehitysusko ja pessimistinen näkemys nykyihmisen henkisestä ja fyysisestä tilasta yhdistyivät usein hämmäntävällä tavalla. Liitettyinä evoluutioteorioihin ne synnyttivät ajatuksen kehityksestä moraalisenä päämääränä. Bernhardille ihmiskunnan kehitys, mikä oli hänelle käytännössä yhtä kuin Saksan kehitys, muodosti koko hänen ajatusmaailmansa johtotähden. Kuten hän kirjoitti, sota ”ei ole ainoastaan biologinen välttämättömyys, vaan myös moraalinen vaatimus ja sellaisena korvaamaton osa kulttuuria.”²⁷³

3.4 Materialismi ja uskonto osana darvinismia

Päällisin puolin darvinismi näyttää olevan keskeisessä roolissa Bernhardin *Deutschland und der nächste Krieg*issä muotoileman sodan väistämättömyyden ja välttämättömyyden logiikassa. Saksalaista sosiaalidarvinismia ja eugeniikkaa tutkinut Richard Weikart kuvaa teosta kaikin vaikutusvaltaisimmaksi sotilasjohtajan kirjoittamaksi propagandaksi ”darwinilaisen militarismin puolesta.”²⁷⁴ Armeijan koon kasvattamista tavoitellutta kansalaisjärjestöä *Deutscher Wehrvereiniä* tutkineen Marilyn Shevin Coetzeen mukaan ”sosiaalidarvinististen doktriinien läpitunkemina” Bernhardin ja Colmar von der Goltzin kirjoitukset jättivät lähtemättömän jäl-

²⁶⁸ Ammonista ks: Puschner 2014, 110.

²⁶⁹ Boguslawski 1892, 95.

²⁷⁰ Echevarria tekee tämänsuuntaisen päätelmän: ks. Echevarria 1995, 31–34.

²⁷¹ Esim: Freytag-Loringhoven 1911b, 31; Bernhardi 1913, 304; Näitä näkemyksiä voi verrata Boguslawskin luonnehdintoihin antiikin Spartasta: ks. Boguslawski 1892, 17.

²⁷² Moltke 1922, 322.

²⁷³ Bernhardi 1913, 19.

²⁷⁴ Weikart 2004, 174.

jen järjestön ideologiaan.²⁷⁵ Asia ei kuitenkaan ole näin yksinkertainen. Alfred Kelly asettaa darvinismin merkityksen ”militantille nationalistiselle kirjallisuudelle” ja Bernhardin ajattelulle kyseenalaiseksi:

Hän hyödynsi darvinismia taas yhtenä 'todisteena' muinaiselle maksimille, että 'sota on kaiken isä.' Edes Bernhardin kirja ei muuttuisi kuin hiukan sävyssä eikä yhtään sisällössä, jos kaikki viittaukset Darwiniin poistettaisiin.²⁷⁶

Kelly pitää todellisina sosiaalidarvinisteina vain niitä ajattelihoita, jotka uskoivat, ”että yksin Darwinissa oli avain ihmisyyteen ymmärrykseen.”²⁷⁷ Vielä ahtaammaksi hänen määritelmäänsä tekee se, että hän katsoo materialistisen maailmankuvan olevan darvinismin ehdoton edellytys.²⁷⁸

Friedrich von Bernhardi ei ollut materialisti. Tästä huolimatta hän laittoi päämääränsä nimissä hetkeksi myös materialistin hatun päähänsä ja perusteli sodan hyväksyttävyyden myös siitä näkökulmasta: Yksilö saattaa sitä yhä vastustaa henkensä ja hyvinvointinsa menettämisen pelossa, mutta valtio voi laskelmoida ”tietyllä ihmishenkien ja ihmisonnen uhrilla kykenevänsä nostamaan kokonaisuuden elinolosuhteita.” Koska menetykset koskevat ”verrattomia harvoja” ja materialistisen katsantokannan ytimessä on Bernhardin mielestä itsekkyyden, ei kansalaisten enemmistöllä pitäisi olla mitään syytä olla uhraamatta vähemmistöä omien etujensa vuoksi. Bernhardi valistaa sodan tarpeellisuuden kieltäviä materialisteja, että heidän täytyisi ”todellisuudessa itsekkyydestä johtuen esittää sota hyödyllisenä.”²⁷⁹

Jo tästä ilmenee hänen todellinen mielipiteensä. Ristiriitaisesti hän rakensi koko sodan väistämättömyyden perustelunsa ihmisen itsekkyyden pohjalle ja samaan aikaan piti yhteisön puolesta toimimista yksilön tärkeimpänä päämääränä ja itsensä uhraamista vaikaumuksensa puolesta korkeimpana moraalisena toimena.²⁸⁰ Pasifismi ja materialismi kulkevat käsi kädessä itsekkyyden kanssa, kun taas sota on epäitsekkyyden alaa. Se herättää ainoastaan jaloja ja ihailtavia piirteitä ihmisissä:

Kaikki pikkumaiset yksityiset pyyteet menettävät merkityksensä. Jaettu vaara yhdistää yhteiseen voimainponnistukseen, ja joka väistää tämän yhteisön palvelemisen, tulee ansaitusti talloksi. Jo tässä yksimielisyydessä on vapauttava voima, jolla on pitkä ja suosiollinen vaikutus kansanelämään. -- Yksittäiset raakuudet, jotka kuuluvat jokaiseen sotaan, häviävät täysin kokonaisuuden idealismin edessä. --

²⁷⁵ Coetzee 1990, 52.

²⁷⁶ Kelly 1981, 102.

²⁷⁷ Kelly 1981, 102–103.

²⁷⁸ Tämä käy ilmi, kun Kelly kieltää Yleissaksalaisen liiton puheenjohtaja Heinrich Claßin darvinistisuuden tämän materialismin vastaisuuden vuoksi: Kelly 1981, 109, 119.

²⁷⁹ Bernhardi 1913, 25–26.

²⁸⁰ Bernhardi 1913, 20, 23.

Persoonallisuudet saavuttavat heille kuuluvat paikkansa; kaikki vahva, kaikki ylevä ja totuudenmukainen nousee esiin ja tulee arvoon.²⁸¹

Myöhemmin Bernhardi vielä kuvasi muistelmissaan ensimmäistä maailmansotaa ihmiskunnan moraalista ja henkistä edistystä tavoitelleen Saksan taisteluksi materialismia ja ahneutta vastaan, mikä viimeistään tekee selväksi hänen jyrkän kielteisen suhtautumisensa naturalistiseen maailmankuvaan.²⁸² Hänen mielipiteensä materialismista edustavat selkeästi yleistä linjaa sotilaiden keskuudessa.²⁸³ Henkisten ja moraalisten voimavarojen nostaminen materian yläpuolelle oli ammattikunnan sisällä varsin tyypillistä.

Bernhardin ajattelussa on paljon viitteitä saksalaisesta idealistisesta filosofiasta, jonka metafyyysisiä konsepteja materialistit pitivät epätieteellisinä. Todellisenä renessanssi-ihmisenä hän vastaavasti totesi materialismista, että ”sellainen maailmankatsomus ei kestä tieteellistä kritiikkiä.”²⁸⁴ Tämä näkemys perustui siihen, että ihmisen olemuksen ytimessä on elävä ”transsendenttinen oleva” (*transzendentes Sein*), joka on ”riippumaton kausaliteetin laista.”²⁸⁵ Suomeksi sanottuna Bernhardin mielestä tietoisuus ei ole selitettävissä mekanistisin termein, mikä vie pohjan koko materialismin teorialta.

Viimeiseksi materialismia ja koko hallitsevaa liberaalin populaaridarvinismin traditiota vastaan sotii uskonto, jota pelkkään pyhään tieteeseen uskovat kansanvalistajat niin vihasivat. Bernhardi koki tarpeelliseksi puolustaa sodankäyntiä myös kristinuskon näkökulmasta. Hän tunnusti ”rakkauden lain” kristillisen moraalin pohjaksi, mutta kieltäytyi soveltamasta sitä kansainvälisiin suhteisiin. Bernhardin nationalismissa ei jää tilaa muiden valtioiden rakastamiselle, sillä se tarkoittaisi rakkauden puutetta omaa valtiota kohtaan ja johtaisi ”velvollisuuksien ristiriitaan.” Kristillinen moraali ei ollut hänelle poliittista vaan yksityistä ja yhteisöllistä. Sen tärkeimpänä päämääränä Bernhardi piti kannustamista epäitsekkääseen toimintaan yhteisön puolesta. Jeesuksen opetukset eivät torju ”luonnossa vallitsevaa kamppailun lakia”, vaan niiden ytimessä on nimenomaan moraalinen taistelu. Siten valtion kannalta sotiminen ihmiskunnan moraalisen edistyksen nimissä oli kristillisestä näkökulmasta ”moraalisesti ja historiallisesti oikeutettua.”²⁸⁶ Näin Bernhardi kumoaa uskonnolliset argumentit pasi-

²⁸¹ Bernhardi 1913, 22.

²⁸² Bernhardi 1927, v–vi.

²⁸³ Ks. ainakin Freytag-Loringhoven 1911, 280, Boguslawski 1892, 7 ja Moltken kiinnostus teosofiaan: esim. Moltke 1922, 281, 295.

²⁸⁴ Bernhardi 1913, 59.

²⁸⁵ Bernhardi 1920, 78. *Weltreise* -matkakirjassa on pitkä ja yksityiskohtainen materialismin ja Haeckelin monismin kritiikki: ks. Bernhardi 1920, 71–81.

²⁸⁶ Bernhardi 1913, 24–25; ks. myös Boguslawskin samansuuntainen näkemys sodan ja kristinuskon suhteesta: Boguslawski 1892, 24–25.

fismin puolesta, jotka olivat kveekarivaikutuksen ansiosta erityisen vahvoja angloamerikkalaisessa rauhanliikkeessä.²⁸⁷

Protestanttinen teologia oli pitkälti yhtä mieltä Bernhardin kanssa. Oli tavallista, että kristillinen etiikka rajoitettiin koskemaan henkilökohtaista pelastuksen etsintää, eikä sitä haluttu sekoittaa ”maapäällisen valtakunnan” asioihin. Ajatus, että perisynti ja maallinen turmeltuneisuus tekevät sodasta väistämätöntä, oli omanlaistaan ”teologista sosiaalidarvinismia”, kuten Roger Chickering sitä selkeästi arvottavasti mutta silti kuvaavasti kutsuu. Juristi Rudolf Sohmin teologisissa piireissä vaikutusvaltainen näkemys meni vielä pidemmälle: Hän esitti, että valtio oli edellytys yksityiselle uskonnollisuudelle. Sota taas oli välttämätöntä valtion selviytymisen kannalta, mikä teki siitä myös kristinuskolle välttämätöntä.²⁸⁸ Yhtäläisyydet Bernhardiin ovat selviä.

Yhdessä Bernhardin henkilökohtaiset uskonnolliset käsitykset ja filosofiset vaikutteet muodostavat omanlaisensa evoluutioteorian. Historian kulun taustalla vaikuttaa ”henki organisoivana periaatteena”, joka tietoisuuden kanssa edistää ihmissilmiltä piilotettuja mutta aavistettavissa olevia tarkoituksiperiä ja ikuista kehitystä:

Kuten aine on ikuista ja loputonta, niin jumalallinen tahto pakottaa sen ikuisesti aina uusiin ilmiäsuuihin ja kehitysmuotoihin, ja tästä tapahtumien ikuisesta pyörästä purkautuu aina uudestaan loppumattoman paljon elämän alkuja, jotka taistelussa aineellisia voimia vastaan johdetaan vähitellen aina korkeammalle ylöspäin kohti tietoista Jumalan kaltaisuutta.²⁸⁹

Tältä pohjalta kamppailu ”kehityksen tarpeellisena välikappaleena”, joka näyttäytyy niin ole-massaolon taisteluna luonnossa, ihmisten kamppailuna ”persoonallisuutensa toteuttamiseksi” kuin ”yhteiskuntien ja valtioiden kilpailuna omaleimaisten ideaaliensa voimaansaattamiseksi”, saa suoranaisia ristiretken piirteitä.²⁹⁰

Richard Weikart esittää darvinismin johtaneen kristillisen moraalin järkkymiseen ja siten vieneen pohjan käsityksiltä sisäsyntyisestä ihmisarvosta.²⁹¹ Vaikka Bernhardi ei suoranaisesti kieltänyt elämän pyhyttä, hänen ajattelussaan ihminen jäi helposti pelkästään yksittäiseksi hampaaksi edistyksen rattaissa, joiden puristuksissa jauhautuminen ihmiskunnan kehityksen nimissä oli suurin mahdollinen moraalinen päämäärä. Tämä osoittaa, että Weikar-

²⁸⁷ Kveekareiden vaikutuksesta ks: Chickering 1975, 6–8.

²⁸⁸ Chickering 1975, 198–199.

²⁸⁹ Bernhardi 1920, 79–80.

²⁹⁰ Bernhardi 1920, 79–80; Bernhardi esittää *nächste Kriegissä* samanlaisen mutta ilmiselvästä uskonnollisuudesta riisutun näkemyksen piilotetun moraalisen lain ohjaamasta vähittäisestä evoluutiosta: Bernhardi 1913, 59–61.

²⁹¹ Weikart 2004, esim. 71–87; Weikart 2002.

tin kuvailemaan lopputulokseen oli käytännössä yhtä lailla mahdollista päästä myös uskonnollisista lähtökohdista.

Pelkkä materialismin kritiikki ei riitä kaatamaan Bernhardin darvinismia, sillä toisin kuin Kelly antaa ymmärtää, myös ei-materialistinen maailmankuva oli yhdistettävissä evoluutioajatteluun. Saksalaisen idealismin perinteellä oli vahva vaikutus esimerkiksi ura-uurtavaa perinnöllisyystutkimusta tehneeseen August Weismanniin, joka uskoi universumin mekanismin takana olevan ”ohjaava voima”, eikä hän ollut yksin tällaisen ”tieteellisen idealismin” tunnustamisessa.²⁹² Kelly näkee tutkimuksessaan kaiken korostetusti liberaalien popularisoijien linssin läpi, mikä asettaa hänen näkemyksenä kovin kapealle uralle ja hämärtää käsitystä darvinismin laajemmista vaikutuksista.

On totta, että Bernhardi lainaa Darwinilta lähinnä olemassaolon taistelun käsitteen, jonka alkuperä ja käyttö eivät olleet lainkaan Darwinista riippuvaisia. Toiseen *Lajien synnyn* iskulauseeseen luonnonvalintaan viittaavia termejä *natürliche Zuchtwahl* tai *Auslese* hän ei *nächste Kriegissä* mainitse suoraan ollenkaan. Sen sijaan *Unsere Zukunftissa* Bernhardi käyttää *Auslese*a puhuessaan valinnan merkityksestä ja julistaa paljon suoremmin, että hän piti omia tulkintojaan kamppailun tarkoituksesta yhteneväisinä Darwinin kanssa.²⁹³ Selvästi heidän ajattelussaan oli silti huomattavia ristiriitoja. Darwin esimerkiksi pyrki vaihtelevalla menestyksellä välttämään teleologisuutta²⁹⁴ evoluutioteoriassaan, kun Bernhardi taas suorastaan rypee ajatuksissa ohjatusta kehityksestä kohti jotain parempaa ja tarkoituksenmukaisempaa. Eroavaisuuksista Darwiniin tai hänen uskollisimpiin saksalaisiin opetuslapsiinsa huolimatta 1900-luvun alussa olemassaolon taistelun on täytynyt olla suuren yleisön silmissä kaikkein selvin darvinismin merkki.²⁹⁵ Myös Bernhardin on täytynyt itse tietää tämä. Hän tietoisesti kutsuu Darwinin arvovallan argumenttinsa tueksi ja samalla tekee itsestään vähintäänkin suuren mestarin rikoskumppanin eli saa lukijan silmissä darvinistin leiman otsaansa. Kuinka suuri osa hänen ajatuksistaan todella kumpusi Darwinista tai kuinka oikeaoppisesti hän tämän ajatuksia tulkitsi, on tässä mielessä yhdentekevää. Kuten John Durant arvioi,

mitään yhtä sosiaalidarvinismin versiota ei voi järkevästi pitää teorian 'tarkkana tulkinta'. Darwinin kirjoitukset evoluutioista sisälsivät mahdollisuuden lukuisiin erilaisiin tulkintoihin, ja ne laitettiin suuresti erilaisten intellektuaalisten ja yhteis-

²⁹² Weissmannin idealismista ks: Crook 1994, 72.

²⁹³ Bernhardi 1912, 57.

²⁹⁴ Darwinin suhteesta evoluution teleologisuuteen ks: Crook 1994, 10.

²⁹⁵ Kuten Kelly myöntää, olemassaolon taistelu oli tärkein darvinistinen iskulause. Hän myös kiteyttää hyvin termin saamat merkitykset: ”-- hienovaraisuudet ja ehdollisuudet ovat huonosti sopeutuneita selviytymään ajatusten massamarkkinoilla -- Kun sanonta *Kampf ums Dasein* karkasi kirjojen kätkeistä kliseiden yleiseen varantoon, se luultavasti tarkoitti 'elämä on sotaa' useimmille ihmisille.” On helppo uskoa, että Bernhardin sotaista kirjoituksista vedettiin suora yhteys Darwiniin. Ks. Kelly 1981, 30–31.

kunnallisten intressien palvelukseen. Nämä intressit, eivätkä Darwinin alkuperäiset päämäärät tai hänen kirjoitustensa sisäinen logiikka, antavat merkityksen keskustelulle sosiaalidarvinismista.²⁹⁶

Kysymys oliko Bernhardi darvinisti sosiaalietuliitteellä tai ilman, on viime kädessä kiinni siitä miten termi määritellään eikä lisää millään oleellisella tavalla tietoa hänen ajattelustaan. Kiinnostavampaa on miten darvinismi häneen ja muihin sotilaisiin vaikutti ja kuinka sitä käytettiin hyväksi. Kelly on siinä oikeassa, että Bernhardin ideologia ei ollut kokonaan darvinismista riippuvainen. Paul Crook kehittää samaa päätelmää eteenpäin:

Darvinismi ei välttämättä ollut keskeisellä sijalla Bernhardin älyllisen strategian kokonaisuudessa – Goethe, Schiller, Treitschke, jopa Nietzsche vaikuttivat vahvemmin hänen ajatteluunsa. Silti hänen biologinen analogiansa osui maaliinsa, kuten [Bernhardin ajatusten] torjuntujen ryöppy läntisistä lähteistä osoittaa.²⁹⁷

Mielestäni lähdeaineiston perusteella Bernhardi on tutkituista upseereista ainoa, jonka tekstien läheinen yhteys darvinismiin on kiistaton. Colmar von der Goltz kyllä mainitsee Darwinin jo vuonna 1884 *Das Volk in Waffen*issa, mutta kontekstina olivat tämän esittämät näkemykset kurin merkityksestä.²⁹⁸ Mahdollisesti hänen yksityismateriaaleistaan löytyisi vahvempia kannanottoja, mutta Goltzin sotateoreettiset ja -historialliset kirjoitukset sisältävät korkeintaan hillittyjä viittauksia darvinismiin. Hugo von Freytag-Loringhovenin tavassa tarkastella sodankäynnin merkitystä ei mielestäni ole mitään, mikä puhuisi vahvasti biologisen näkökulman puolesta. Koska hän kuului upseeriston hyvin konservatiiviseen osaan, tässä ei ole mitään yllättävää.²⁹⁹ Helmuth von Moltke nuoremman uraa tutkinut Annika Mombauer pitää sosiaalidarvinismia merkittävänä osana Moltken maailmankuvaa. Mombauer ei määrittele mitä hän sosiaalidarvinismilla tarkoittaa, mutta asiayhteydestä selviää, että hän vetää siihen suoran linjan Moltken antislavismista ja seuraavan sodan luonnehdinnoista Saksan kansan olemassaolon taisteluna.³⁰⁰ Moltke myös kirjeessään vertasi yksittäisiä ihmisiä ja kansakuntia siinä, että kuolevat haarat tekevät molemmissa tapauksissa nuoremmille tilaa, minkä voi tulkita sosiaalidarvinismin inspiroimaksi puheeksi.³⁰¹ Mielestäni häntä on todistusaineiston perusteella silti vaikea pitää minään kiihkeän vakaumuksellisenä sosiaalidarvinistina. Hän kyllä luki Haeckelin ajattelusta, tosin Rudolf Steinerin välittämänä ja eittämättä myös värittämänä versiona. Samalla perusteella Moltken mielipiteet voivat juontaa juurensa yhtä hyvin wagnerilaisen rotuideologi Houston Stewart Chamberlainin huuhaateoksiin, tai yksinkertaisesti ne

²⁹⁶ Durantin kirjoitus oli vastine Robert C. Bannisterille, joka oli tulkinnut darvinismin "todelliseksi perinnöksi" edistyksellisen reformismin: ks. Durant 1982, 77.

²⁹⁷ Crook 1994, 83.

²⁹⁸ Goltz 1887, 134–136.

²⁹⁹ Echevarria 1996, 471–472.

³⁰⁰ Mombauer 2001, 152, 176, 282, 285, 287.

³⁰¹ Moltke 1922, 316.

saattavat vain heijastella ajan henkeä.³⁰² Oli Moltken taustalla mitä vaikutteita tahansa, hänen kommenteissaan darvinismi jää Bernhardiin verrattuna paljon selkeämmin taka-alalle. Avoinnista rotupuheista huolimatta, myös Moltken *Kampfista* uupuu selkeä biologinen konteksti. Sama pätee Boguslawskin ja Jähnsin arvioihin sodasta luonnonlakina ja sen merkityksestä ihmiskunnan edistykselle. Näitä ajatuksia nousevista ja kuolevista kansakunnista ja niiden välisestä olemassa olon taistelusta voi luonnehtia sosiaalidarvinistiseksi, mutta Charles Darwinin evoluutioteoriaan niillä ei ole mitään selvää yhteyttä.

Mistä se kertoo, että Bernhardi nousee joukossaan selväksi erityistapaukseksi? On mahdollista tulkita, että darvinismi oli vahva vaikutin muidenkin ajattelussa, mutta siitä poimittiin vain yhteydet kansakuntien väliseen kamppailuun ja biologinen terminologia jätettiin huomiotta. Tällöin eteen nousee jälleen ongelma, että puhuakseen rotujen tai kansojen taistelusta ei tarvinnut darvinistisia vaikutteita. Tietysti myös muiden kirjoittajien lähtökohdat olivat erilaiset, eikä kaikilla heistä ollut tarkoituksena esittää samanlaista kokonaisvaltaista sodan filosofiaa.

Yksi syy Bernhardin omaleimaisuuteen on kenties se, että koko mies oli erityistapaus, tai kuten Gerhard Ritter muotoili ”varmasti ei mikään keskivertohahmo.”³⁰³ Jo yleisesikunnan historiallisen osaston päällikkönä hän ajautui riitoihin esimiehensä Schlieffenin kanssa. Bernhardi pyrki korvaamaan osaston sovinnaiset isänmaalliset kirjoitukset siekailemattoman kriittisillä tutkimuksilla, mikä päättyi hänen aikaiseen ja ”korostetun epäystävälliseen” siirtoonsa ulos yleisesikunnasta muihin tehtäviin.³⁰⁴ Hänen myöhempiä avoimen poliittisia kirjoituksiakaan ei nähtävästi otettu armeijan johdossa vastaan riemusta kiljuen.³⁰⁵ Kaikesta päätellen Bernhardilla oli taipumus esittää itseään sensuroimatta vakiintuneiden käsitysten vastaisia näkemyksiä. Koska hän ei vuodesta 1909 sodan syttymiseen saakka ollut aktiivipalveluksessa, oli hänellä myös mahdollisuus ilmaista kantansa peittelemättömän suorasti toisin kuin upseereilla, joiden niskaan armeija edelleen hengitti ja joilla oli uransa jatko vaakalaudalla.

Vaikka darvinismi yleisesti yhdistettiin aatteisiin kuten liberalismiin, sosialismiin, ateismiin ja materialismiin, joiden on kaikkien täytynyt olla enemmän tai vähemmän vastenmielisiä saksalaiselle sotilaille, Bernhardi teki tietoisin päätöksen pukea sanomansa

³⁰² Maininta Haeckelistä ja Steineristä kirjeessä vaimolle 8.3.1904: Moltke 1922, 290. Maininnat Chamberlainista 16.4.1904 ja 5.9.1904: Moltke 1922, 282, 300.

³⁰³ Ritter 1965, nide II, 141.

³⁰⁴ Ritter 1965, nide II, 141–142; Ks. siirrosta myös: Bernhardi 1927, 224.

³⁰⁵ Ritter 1965, nide II, 146; Muistelmissaan Bernhardi kertoi kuulleen, että myös ulkoministeriö oli halunnut ”tukahduttaa” *Deutschland und der nächste Kriegin*: ks. Bernhardi 1927, 367.

vähintäänkin darvinistiseen ulkokuoreen. Olosuhteet huomioon ottaen hänellä on täytynyt olla siihen painavat syyt, joita voi lähteä etsimään Crookin mainitsemilta vastaanvättäjiltä.

3.5 Taistelu tieteestä

Bernhardin ja muista kirjoittajista ainakin Boguslawskin teosten voi katsoa syntyneen vastineena 1800- ja 1900-lukujen vaihteen pasifistisiin kirjoituksiin ja argumentteihin. Näille oli tyypillistä pyrkimys rakentaa suurisuuntaisia sodan ja rauhan teorioita, joissa hyväksikäytettiin tieteellistä muistuttavaa analyysiä ja ilmaisua. Nähdäkseni Bernhardi on pyrkinyt taistelemaan tulella tulta vastaan ja omaksunut pitkälti saman tyylin omaan kirjaansa. Vertaamalla näitä pasifistisia teorioita Bernhardin näkemyksiin paljastuu, että niissä on yllättävän paljon samankaltaisuuksia erityisesti tavassa, jolla ne pyrkivät valjastamaan darvinismin ja tieteen oman ideologiansa palvelukseen.

Ennen *Deutschland und der nächste Kriegin* julkaisua vakavaa keskustelua sodasta ja rauhasta hallitsivat vireät ”tieteellisen pasifismin” ja ”rauhan biologian” koulukunnat, joiden synnyssä keskeisellä sijalla oli venäjänpuolalaisen rahamiehen Ivan Blochin kuusiosaisen teoksen *Tulevaisuuden sodat*³⁰⁶ ilmestyminen vuonna 1898. Hän ennusti, että teknologisen kehityksen myötä sodankäynti suurvaltojen kesken olisi tuomittu taantumaan veriseksi kulutussodaksi, jossa ei olisi mahdollista saavuttaa selkeää voittoa. Samalla kauppayhteysien katkeaminen johtaisi teollisuusmaissa nälänhätään ja talousromahdukseen. Näiden tekijöiden yhteisvaikutuksesta Bloch arvioi hyökkäyssodan muuttuneen käytännössä mahdottomaksi ja sovittelun jääneen ainoaksi järkeväksi keinoksi ratkaista kansainväliset kiistat.³⁰⁷ Tarkat laskutoimitukset ja lukumäärät antoivat perusteluille tieteellisen vaikutelman.³⁰⁸ Sotilasasiantuntijat kaikkialla tyrmäsivät Blochin arviot amatöörin puuhasteluina, osittain koska hyökkäyksen voima oli vakiintunut totuus ja toisaalta koska vastakkaisen käsityksen julkinen myöntäminen olisi tehnyt heidän oman asemansa hankalaksi.³⁰⁹ Kuten edellisessä luvussa esitin, samansuuntaisia sodan tuhoisuutta vähätteleviä kommentteja esittivät myös saksalaiset sotilaat jo ennen Blochin teoksen julkaisua.

Blochin ajatusten taustalla vaikutti mitä ilmeisimmin darvinismin inspiroima käsitys evoluutiosta kehityksenä, jossa kansakuntien taloudellinen keskinäisriippuvuus koko

³⁰⁶ Julkaistu Kyösti Kanniaisen suomentamana lyhennelmänä vuonna 1899.

³⁰⁷ Dawson 2002, 8–9, 14–16, 18–19.

³⁰⁸ Dülffer 2003, 111.

³⁰⁹ Chickering 1975, 389–391; Dawson 2002, 15–17.

ajan lisääntyi ja keskiverto eurooppalainen menetti sotaisan temperamenttinsa. Tätä optimismia sävytti samanaikaisesti uskomus, että degeneraatiokäsitysten mukaisesti nykyihmisen psyykkiset ja fyysiset valmiudet kestää sotaa olivat heikentyneet. Ajan porvarillisen hengen läpileikkauksen kruunasi sosialismin pelko. Bloch uskoi sodan räsistysten olevan viimeinen pisara, jonka agitaattoreiden kylvämät vallankumouksellisuuden siemenet tarvitsisivat yhteiskunnan johtamiseksi romahdukseen.³¹⁰ Blochin käsitys degeneraatiosta ja sosialismin huoli muistuttavat monien saksalaisten upseereiden ajattelua. Erona oli, että sotilaat eivät halunneet harkita sodan mahdottomuutta, vaan pyrkivät tietoiseen soturihengen uudelleenrakentamiseen, jolloin henkisten ja moraalisten ominaisuuksien turvin teknologian asettamat haasteet voitaisiin päihittää.³¹¹

Toinen venäläissyntyinen ajattelija, sosiologi Jacques Novicow nousi sotaa edeltävän mannermaisen pasifismin oppi-isäksi. Hänelle kamppailu oli universaali laki, mutta kiivettäessä evoluution portaita ylemmäs se muuttuisi vähemmän väkivaltaiseksi. Primitiivinen ihminenäkään ei ollut luonnostaan sotaista. Kehityksen suunta kulki fyysisestä, taloudellisesta ja poliittisesta kilpailusta kohti älyllistä tehden sodankäynnin turhaksi. Novicow oli vakuuttunut, että sota oli ainoastaan tuhlausta ja kielsi, että ”kollektiivinen murha” edistäisi kehitystä. Sodassa kyvykkäimmät eivät selvinneet vaan päinvastoin se aiheuttaisi negatiivista valintaa ihmiskunnan parhaiden voimien teurastaessa toisensa. Ratkaisuksi hän tarjosi Euroopan valtioiden federaatiota, jota kohti hän uskoi luonnollisen kehityksen kulkevan ennustettavien sääntöjen hallitsemana.³¹²

Myös Norman Angell hyväksyi ajatuksen sodasta ihmisrodulle haitallisena resurssien tuhlausena. Myöhemmin Nobelin rauhanpalkinnon voittanut englantilainen yhdisteli kirjassaan *The Great Illusion* vuodelta 1910 Blochin ja Novicowin ajatuksia. Angell näki materialistisessa pasifismissaan tervehenkisen kapitalismin rauhan parhaana takaajana. Hänen keskeinen päätelmänsä oli, että taloudelliset seikat olivat tehneet sodankäynnin mielettömäksi. Ihmisen tie kävi väijäämättä pois päin konfliktista kohti suurempaa älyllisyyttä ja täydellisempää sopeutumista ympäristöön. Angell ei kieltänyt ihmisen taistelunhaluisia vaistoja, mutta hän uskoi kulttuuristen tekijöiden pystyvän muokkaamaan ihmisluontoa. Sota johtaisi sekä biologiseen että taloudelliseen katastrofiin. Itsetietoinen Angell uskoi luoneensa uuden tieteellisen perustan rauhanteorioille.³¹³ Saksassa hänen vuoden 1913 puhekiertueensa suurimmat

³¹⁰ Dawson 2002, 7–13, 19.

³¹¹ Upseeriston huolesta soturihengestä ja pyrkimyksistä sen palauttamiseksi ks: Echevarria 2000, 78–80, 105–115.

³¹² Crook 1994, 112–114; Novicowin luonnollisen kehityksen ideasta ks: Chickering 1975, 96.

³¹³ Crook 1994, 103–104, 117–118.

saavutukset olivat hänen ajatuksiaan vastaan protestoinut opiskelijoiden mielenosoitus Göttingenissä ja mellakan aiheuttaminen Berliinissä.³¹⁴

Saksalaisen rauhanliikkeen ideologiaan vaikutti vahvimmin itävaltalainen Alfred Fried. Hänet oli houkutellut pasifismin pariin Bertha von Suttnerin moraalinen närkästys sotaa kohtaan, mutta hän alkoi nopeasti etsiä syvällisempää, etiikasta riippumatonta perustelua aatteelleen. Novicow, jonka teokset Fried käänsi saksaksi, oli suurin inspiraation lähde, mutta hän sai vaikutteita myös monista muista lähteistä Blochista Marxiin. Vuonna 1905 Fried julkaisi teoksen *Handbuch der Friedensbewegung* (Rauhanliikkeen käsikirja), jossa hän teki pesäeron moralismiin ja pyrki asettamaan pasifismin tieteelliselle pohjalle. Hänen lähtökohtansa oli, että ”katkera, lakkaamaton kamppailu” oli perustana kaikissa ihmissuhteissa. Maailmanhistoria näyttäytyi Friedille evoluutioon vertautuvana vääjäämättömänä kehityksenä hobbesilaisesta primitiivisestä sotatilasta kohti lakisuhteiden suurempaa ja suurempaa valtaa. Kansallisvaltio oli prosessin sen hetkinen huippu, mutta Fried oli vakuuttunut kehityksen jatkuvan kohti kansainvälistä laillista ja poliittista yhteisöä sekä sodankäynnin lopullista päättymistä. Teorian determinismi sai pasifismin näyttämään ainoastaan objektiivisien ja tieteellisesti pätevien todisteiden sanelemalta tosiasioiden tunnustamiselta eikä haihattelijoiden naiiveilta päiväunilta.³¹⁵

Paul Crookia mukaillen voi todeta, ettei rasisteilla ja militaristeilla ollut yksinoikeutta näennäistieteelliseen pseudobiologiaan.³¹⁶ Koska rauhan biologian koulukunnan tulokinnat olivat yleensä lähempänä vakiintuneita moraalikäsitteitä, ei sen menetelmiä ja johtopäätöksiä aina vaivauduttu arvostelemaan yhtä tiukoin kriteerein kuin militaristisina pidettyjä ajatuksia.³¹⁷ Jos lopputulemaa pidettiin kannatettavana tai harmittomana, ei perusteluja kannattanut analysoida turhan tarkasti. Kaikki yllä mainitut rauhanteoriat perustuivat vaihtelevissa määrin puolueellisesti arvioituun yksipuoliseen todistusaineistoon ja hatariin yleistyksiin eläinkunnasta ihmisten pariin. Esimerksi Angellin ”teoriat olivat virheellisiä, hänen faktansa kiistanalaisia, tutkimuksensa huolimattomia.”³¹⁸ Väitetty objektiivinen tieteellisyys, joka puolueettomasti tarkasteltuna osoittautuu lähinnä retoriseksi keinoksi, näytti silti pasifistien käsissä kyntensä tehokkaana tapana tehdä omasta viestistä vakuuttavampi. Friedin teoria puutteistaan huolimatta lisäsi rauhanaatteen uskottavuutta Saksassa ja toimi akateemisissa piireissä ainakin keskustelunavauksena kansainvälisen oikeuden kysymyksiin, mikä Saksan tapaukses-

³¹⁴ Chickering 1975, 180–181.

³¹⁵ Chickering 1975, 94–102.

³¹⁶ Crook 1993, 76.

³¹⁷ Crook 1993, 176.

³¹⁸ Crook 1993, 104.

sa oli jo merkittävä edistysaskel pasifismille.³¹⁹ Tämä osoittaa sen, että 1900-luvun alussa darvinistisesti väritty näennäistieteellisyys oli toimiva keino tehdä omasta sanomastaan suuren yleisön silmissä uskottavamman.

Friedrich von Bernhardi taisteli tieteellisen pasifismin argumentteja vastaan sen omin asein. Hänelle talous ja kauppa johtivat ennemmin konfliktiin kuin rauhaan, internationalistinen kehitys seisautti olemassaolon taistelun mukana kaiken kehityksen, sovittelu ja kansainvälinen laki eivät sopineet valtion tarkoitukseen ja sota ei ollut ainoastaan mahdollista vaan myös tarpeellista. Vastapuoli tietysti tyrmäsi Bernhardin näkemykset. Yhdysvaltalainen sosiologi I.W. Howerth kirjoitti, että ”matalamielisyyttä ja tietämättömyyttä, jota sellaiset opetukset edellyttävät, vastaavat ainoastaan niiden ilmiselvä julmuus.” Vastahankaisuudesta huolimatta Howerth allekirjoitti käsityksen kamppailusta luonnon lakina, joka on sovellettavissa myös ihmisiin. Ilman kamppailua seuraisi taantumus, mutta kamppailu oli hänestä mahdollista toteuttaa rauhanomaisena yhteiskunnallisena toimintana.³²⁰ Hänen vastineensa Bernhardille noudatteli samaa pyrkimystä määritellä kamppailu tavalla, jolla darvinismin sai väännettyä omien poliittisten tarkoituseriensä taakse.

Brittiläisen eläintieteilijä Peter Chalmers Mitchellin kritiikistä paljon mielenkiintoisempaa tekee se, että hänen lähtökohtansa oli aivan erilainen. Mitchell kritisoi koko ajatusta, että luonnonlait sitoisivat ihmisten käsiä. Hän irvaillen rinnasti antiikin Rooman augurit, jotka etsivät eläinten sisälmyksistä ja lintujen lennosta neuvoa valtion asioihin, oman aikansa filosofeihin: He ”selittävät ja oikeuttavat ihmisen käytöstä vierailtuaan eläintarhan apinatalossa tai jänisten perhe-elämän havainnoista.”³²¹ Mitchell ensinnäkin piti Darwinin evoluutioteoriaa vain ”suuresti oikeutettuna hypoteesina.” Toiseksi hän käytti – ironisesti – Bernhardin suuresti ylistämää kantilaista idealismia tieteen yhteiskunnallisia sovelluksia vastaan. Tieteellisellä lailla ei Mitchellin mielestä ollut absoluuttista pätevyyttä, vaan ne olivat subjektiivisia ihmismielen tuotteita.³²² Vaikka hän ei peitellyt närkästystään Bernhardin näkemyksiä kohtaan, hän pyrki myös tasapuolisesti arvioimaan todistusaineistoa, joka puhui sodan myönteisten evolutiivisten vaikutusten puolesta ja kritisoimaan sodan ”dysgeenisii” ihmiskunnalle geneettisesti tuhoisia vaikutuksia korostaneen rauhaneugeniikan tulkintoja.³²³

³¹⁹ Friedin vastaanotosta ks: Chickering 1975, 135, 148.

³²⁰ Howerth 1916, 491–492.

³²¹ Mitchell 1915, 1; Ks. Mitchellistä myös Crook 1993, 183–191.

³²² Mitchell 1915, 7–10, 19.

³²³ Mitchell 1915, 75–78; Rauhaneugeniikasta ks: Crook 1994, 119–129.

Kertoo paljon koko keskustelun ilmapiiristä, että Mitchellin näkemyksiä käytettiin sekä militarismia vastaan että sen puolesta.³²⁴

Mitchell kulki tiedekritiikissään pitkälti vastakarvaan ajan tavanomaiseen positivistisesti värittyneeseen tiedekäsitykseen nähden.³²⁵ Pasifismin valtavirtaa ja Bernhardia yhdisti ainakin käytännössä rikkumaton usko tieteen auktoriteettiin, sen erehtymättömään todistusvoimaan ja luottamus vääjäämättömään kehitykseen kohti heidän hyväksi katsomiaan päämääriä. Darwiniin nojaavia teleologisia kehitysmalleja viskottiin puolin toisin, eikä olemassaolon taistelun merkitystä ihmiskunnalle tavattu kyseenalaistaa. Luultavasti juuri näistä syistä myös vakavasti otettavat tiedemiehet laativat yksityiskohtaisia vastalauseita Bernhardin ajatuksille: niitä saatettiin pitää typerinä, niitä saatettiin pitää moraalisesti arveluttavina, mutta ne oli silti rakennettu samoista palikoista kuin heidän omatkin teoriansa ja jättivät katkeran epäilyksen maun jälkeensä. Entä jos sittenkin? Bernhardin tulkinnat biologiasta olivat ajan mittapuulla ainakin sen verran päteviä, että rauhanmiehet ja sotapropagandistit eivät voineet antaa tieteen arvovalan valua käsistään vastalauseita.

Etsittäessä motiiveja Bernhardin darvinistisen retoriikan käytölle, ovat syyt mielestäni samassa suunnassa. Kaikki tahot, joita Bernhardi piti perivihollisinaan, perustelivat ajatuksiaan evoluutiolla – pasifistit, sosialistit ja materialistit. *Deutschland und der nächste Kriegin* julkaisua edeltävänä vuosikymmenenä tieteellinen pasifismi oli saanut tuulta purjeisiinsa ja saavuttanut varsinkin kansainvälisesti vaikutusvaltaa. Saksassa rauhanliikkeen merkitys säilyi mitättömänä, mutta tämä ei estänyt Bernhardia ja muita sotilaskirjoittajia näkemästä lähes vainoharhaisesti sen ulottavan lonkeroitaan kaikkialle yhteiskuntaan ja valtiovalan huipulle asti. Bernhardiin on täytynyt vaikuttaa halu ottaa omiin käsiinsä tuo tieteen arvovalta, jota Bloch, Angell, Fried ja kumppanit olivat niin tehokkaasti hyödyntäneet. Samoin kävi sosiaalidemokraateille, jotka darvinistisen sosialismin kritiikin edessä eivät voineet sallia luonnontieteiden monopolia vastustajilleen ja siksi ottivat darvinismin myös omaksi aseeseen.³²⁶

Ei pidä erehtyä luulemaan, että tämä tarkoittaisi Bernhardin laskelmoineen ja vedonneen darvinismiin vain hyötyäkseen sen maineesta, joka oli muutenkin hyvin kiistanalainen. Hänen eri kirjoituksensa ovat hyvin yhdenmukaisia tässä mielessä, eikä ole syytä epäillä, etteikö hän todella olisi ollut vakuuttunut, että luonto on hänen puolellaan. Darvinismille ei ollut olemassa yhtä oikeaa tulkintaa, mutta 1900-luvun alussa monet olivat yhä va-

³²⁴ Crook 1993, 189.

³²⁵ Crook 1993, 183–184, 189–190.

³²⁶ Sosialisteista ja darvinismista ks: Kelly 1981, 125.

kuuttuneita, että totuus yhteiskunnan nykyisyydestä ja ihmiskunnan tulevaisuudesta on löydettävissä sen avulla. Kuten niin monet muutkin Bernhardi näki oman totuutensa heijastuvan darvinismista ja päätti syleillä sitä. Päätös ei voinut olla itsestään selvä. Koska *Deutschland und der nächste Krieg* oli tarkoitus saada suuret kansanjoukot yhteisen kansallisen projektin taakse, Bernhardia saattoi ratkaisussaan auttaa toinenkin näkökohta, joka vaikutti myös sosiaaleihin. Siinä missä olemassaolon taistelu oli massoille monin verroin helpompi ymmärtää kuin Hegelin ja Marxin dialektiikka, oli se myös yksinkertaisempaa kuin Treitschken ja kumppaneiden valtiofilosofia.³²⁷ Bernhardi laittoivat kovaa piippuun ja latasi biologisen sodan oikeutuksensa heti kirjansa alkuun.

Saksassa pasifistit olivat yleensä sotilaskirjoittajien kanssa yhtä mieltä siitä, että sota oli ollut ensiarvoisen tärkeässä asemassa ihmiskunnan historiallisessa kehityksessä. Vain tulkinta sen merkityksestä nykyisyydessä ja tulevaisuudessa erosi.³²⁸ Pasifistit saattoivat myös hyväksyä ajatuksen sodan moraalisesti kehittävästä vaikutuksesta yksilöön, vaikka yhteiskunnan tasolla sitä pidettiin haitallisena. Yläluokkaiset upseerit tavallisesti suhtautuivat hyvin nuivasti liike-elämään ja taloudellisen menestyksen tavoitteluun, mutta käsitys kapitalistisen talousjärjestelmän perusteiden legitimitetistä oli silti sama kuin porvarillisen rauhanliikkeen keskuudessa. Keskeisen kiistakysymyksen ulkopuolella sotilaan ja pasifistin arvomaailma ei näyttänyt niin erilaiselta kuin voisi kuvitella.³²⁹ Samanlaisen kulttuurin tuotteina heillä oli loppujen lopuksi enemmän yhteistä kuin eroavaisuuksia. Siitä huolimatta he onnistuivat luomaan ympärilleen hyvin erilaiset todellisuudet.

Viime kädessä kyse oli vakaumuksesta. Kuten Roger Chickering kirjoittaa Alfred Friedistä: ”Jos kaikkia tieteellisiä koristeita ei olisi ikinä keksitty, Fried olisi silti työskennellyt maailmanrauhan eteen siitä yksinkertaisesta syystä, että hän piti sitä hyvänä asiana.”³³⁰ Samoin Friedrich von Bernhardi olisi – ilman Darwinia, ilman biologiaa, ilman kaikkia tieteellisen vaikutelman etuja – työskennellyt sodan puolesta. Vain siksi että hän piti sitä hyvänä asiana.

Tässä luvussa esittelemieni sotateoreetikkojen ja sotilasjohtajien näkemysten perusteella voi todeta, että vähintään merkittävä osa saksalaisesta upseeristosta piti sotaa luonnonlakina, joka kansakuntien välisen kamppailun kautta johti ihmiskuntaa kohti korkeampia kulttuurisia kehitysmuotoja. Se kuinka moni näin ajattelevista upseereista oli tiedosta-

³²⁷ Darwinismista propaganda-aseena ks: Kelly 1981, 123.

³²⁸ Chickering 1975, 397.

³²⁹ Dülffer 2003, 111; Mainittujen Blochin ja Angellin lisäksi Alfred Friedin kapitalismimyönteisyydestä ks: Chickering 1975, 118.

³³⁰ Chickering 1975, 109.

via sosiaalidarvinisteja riippuu siitä, miten paljon omassa sosiaalidarvinismin määritelmäsään haluaa painottaa biologista kehitystä. Niin tai näin, ei sosiaalidarvinismi kuitenkaan ollut upseeriston maailmankuvan syy vaan sen seuraus. Kuten Isabel Hull esittää,

Saksan armeijan konfliktia ja väkivaltaa koskevien perusolettamusten limittynyt, itseään vahvistava ominaispiirre on silmiinpistävä --. Niiden sattuminen yhteen laajalle levinneiden, itsenäisesti ilmaantuneiden sosiaalidarvinististen näkemysten kanssa näytti vahvistavan upseereille niiden oikeellisuuden.³³¹

Friedrich von Bernhardi kuitenkin nousee ainakin tämän tutkimuksen aineistosta esiin sen johdonmukaisuuden ja palavan innon perusteella, joilla hän darvinistista kieltä sodanfilosofiinsa soveltaa. Mutta Bernhardi todisteli opinkappaleitaan kaikista mahdollisista näkökulmistä – myös darvinismin valtavirralla vihamielisistä kristillisistä ja omalle ajatusmaailmalleen vastakkaisista materialistista lähtökohdista. Ei ole mitään syytä epäillä, etteikö Bernhardi olisi uskonut omia puheitaan sodasta biologisena välttämättömyytenä. Päätös tuoda nuo näkökohdat niin vahvasti esiin *Deutschland und der Nächste Krieg*issä, on kuitenkin ymmärrettävissä ainoastaan laajemman darvinismin ja sodan suhdetta käsitelleen keskustelun kontekstissa. Bernhardin päämääränä oli kirjallaan saada mahdollisimman laaja kannatus näkemyksilleen sotavalmisteluiden tarpeesta ja siten saavuttaa Saksan hallituksen linjassa konkreettisia muutoksia. Siksi hänelle oli ensiarvoisen tärkeää vastata tieteellisen pasifismin ja rauhan biologian koulukunnan esittämiin teoriakyhäelmiin samalla mitalla. Tarkoituksena ei ollut tehdä tiedettä, vaan tehdä politiikkaa tieteellä

³³¹ Hull 2005, 96 – 97.

4. Valtio ja nationalismi sotilaiden ajattelussa

4.1 Valtio ja valta

Muistelmissaan Friedrich von Bernhardi kiitti sivistyksestään ennen kaikkea historioitsijoita Johann Gustav Droysenia, joka tunnetaan niin sanotun preussilaisen koulukunnan perustajana, sekä Heinrich von Treitschkea.³³² Erityisesti jälkimmäisen vaikutus oli selkeästi suuri, sillä Treitschken nimi nousee *Deutschland und der Nächste Kriegissä* esiin 24 kertaa. Treitschke oli Saksissa syntynyt nationalistinen historioitsija ja valtiopäiväedustaja, josta Saksan yhdistymisen jälkeen tuli Preussin vallan suurin puolustaja. Hänelle historia oli ensi sijassa poliittista toimintaa, jota kirjoitettiin omasta ajasta, omassa ajassa ja omalle ajalle pyrkimyksenä vaikuttaa tulevaisuuteen. Treitschkelle politiikan ytimen muodosti valta ja vallan ytimessä oli voima. Ainoa muuttumaton tekijä politiikassa hänelle oli valtion pyrkimys itsesäilytykseen.³³³ Bernhardi nojasi vahvasti Treitschken ajatteluun perustellessaan käsityksiään valtioiden ja sodan suhteesta. Myös Max Jähns viittasi Treitschkeen, ja Hugo von Freytag-Loringhoven nosti hänet yhden saksalaisen nationalismin isähahmon, idealistisen filosofi Johann Gottlieb Fichten rinnalle upseeristoon ”hedelmällisesti” vaikuttavana ajattelijana.³³⁴ Sotateoreetikot poimivat saksalaisen historian tutkimuksen ja filosofian teorioista käsityksen valtiosta, joka nosti sen kauas yksilön yläpuolelle.

Ajatus yksilöllisistä kansoista valtioiden perustana, oli 1900-luvun alun ihmiselle lähestulkoon itsestäänselvyys.³³⁵ Bernhardille sota ei ollut ainoastaan välttämätön osa kansojen elämää vaan myös korvaamaton tekijä kulttuurissa ja ”todellisten kulttuurikansojen korkein voiman- ja elämänilmaus.”³³⁶ Bernhardin näkemys oli, että ”sotilaalliset vaatimukset saavat perustelunsa ja oikeutuksensa ainoastaan johdonmukaisessa yhteydessä valtion poliittiseen ja kulttuuriseen kokonaisukehitykseen.”³³⁷ Kaikki Bernhardin vaatimat suuret uhraukset tehtäisiin valtion puolesta. Valtio oli hänelle moottori, joka liikuttaisi Saksan kansan kohti suurta tulevaisuuttaan.

Bernhardi kritisoi ajatusta, että valtio olisi ainoastaan ”vakuutustoimisto ja oikeusistuim”, jonka rajalliset tehtävät koskisivat ainoastaan kansalaistensa elinolosuhteiden turvaamista ja edistämistä. Fichten ja Treitschken perusteella hän totesi, että valtiolla oli tätä

³³² Bernhardi 1927, 80–81.

³³³ Metz 2005, 98–110.

³³⁴ Jähns, 1893, 12; Freytag-Loringhoven 1911a, 276; Fichten merkityksestä saksalaisen nationalismin kannalta ks: Rash 2012, 37–41.

³³⁵ Hewitson 2000, 20–21.

³³⁶ Bernhardi 1913, 7.

³³⁷ Bernhardi 1913, 8.

jalompi tehtävä edistää kansakunnan älyllisiä ja moraalisia voimia ja varmistaa niille maailmassa ihmiskunnan kokonaiskehitystä edistävä vaikutusvalta. Sekä yksilölle että kansoille korkein moraalinen tehtävä oli pyrkiä kehittymään ”todellisiksi persoonallisuuksiksi”. Tämä kehitys tapahtui valtiossa ja valtion kautta:

Korkeinta kehitystä ei voi koskaan saavuttaa puhtaassa individualismissa. Vain sulautumalla kokonaisuuteen, sosiaaliseen organismiin, jonka puolesta hän elää ja toimii, voi ihminen kehittää korkeimpia taipumuksiaan. Perheessä, yhteiskunnassa ja ennen kaikkea valtiossa, joka johtaa yksilön ulos ahtaista piireistä, joissa hän muutoin kuluttaisi elämänsä, ja tekee hänelle mahdolliseksi vaikuttaa ihmiskunnan suuriin yhteisiin intresseihin.³³⁸

Valtio toimi koko ihmiskunnan kehityksen ja yhteisten etujen puolesta, mutta tämä ei tarkoittanut, että eri valtioiden ja kansakuntien intressit olisivat olleet yhtenevät. Valtion ajatuksen laajentaminen koskemaan koko ihmiskuntaa oli Bernhardille silkkaa utopiaa, sillä yhtenäinen ihmiskunta tarkoittaisi tärkeimmän elämänperiaatteen – taistelun – lakkaamista. Valtion ja kansallisuuden ulkopuolella oli mahdotonta toimia ihmiskunnan kokonaisuuden hyväksi.³³⁹ Ihmiskunnan kehitys tarkoitti kunkin kansan itsenäistä kehittymistä omien luontaisten ja ai-
nutlaatuisten taipumustensa mukaisesti kohti täydellisintä muotoa itsestään. Kansat olivat ”ikään kuin persoonallisuuksia koko ihmiskunnan raameissa.”³⁴⁰ Bernhardi vertasi valtioiden välisiä suhteita yksilöiden suhteisiin. Ainoa ero oli, että suvereenin valtion yllä ei ollut mitään, mikä säätelisi sen suhteita toisiin valtioihin samalla tavalla kuin valtio sääteli kansalaistensa välejä. Siksi valtio ei saattanut luopua mahdollisuudesta sekaantua toisen valtion asioihin, jos sen omat edut tai itsesäilytys sitä vaativat. Valtioiden suhteissa ei ollut kyse oikeuksista vaan ainoastaan voimasta ja tarkoituksenmukaisuudesta.³⁴¹ Tällä perusteella Bernhardi piti myös eurooppalaisen vallan tasapainon ajatusta, joka oli ollut 1800-luvun vallitseva tapa järjestää suurvaltojen väliset suhteet, aikansa eläneenä ja perusteettomana. Tasapainopolitiikka häytti kansakuntien ja etenkin Saksan vapaata kehitystä.³⁴²

Bernhardin mielestä suurella valtiolla täytyi olla ”positiivisia päämääriä”, eikä se voinut keskittyä ainoastaan rauhan säilyttämiseen.³⁴³ Korkeat moraaliset päämääränsä valtio saattoi tavoittaa ainoastaan kasvattamalla valtaansa ja poliittista voimaansa:

Ainoastaan laajempaa valtapiiriä tavoitteleva valtio tuottaa edellytykset, joiden alla ihmisyyys voi kehittyä jaloimpaan kukoistukseen. Vasta toiminnan suurella näytöllä-

³³⁸ Bernhardi 1913, 19–20.

³³⁹ Bernhardi 1913, 20.

³⁴⁰ Bernhardi 1913, 59.

³⁴¹ Bernhardi 1913, 124–125.

³⁴² Bernhardi 1913, 121–123.

³⁴³ Bernhardi 1913, 36.

möllä -- syntyy tilaa kaikkien inhimillisten kykyjen ja ominaisuuksien kehitykselle.³⁴⁴

Jos valtio tyytyy vain olemaan olemassa, kieltäytyy kasvattamasta valtaansa ja vetäytyy aina sodan edessä, niin silloin myös ihmiset näivettyvät ja yksilöidenkin pyrkimykset rajoittuvat. Tästä Bernhardi piti todisteena kaikkien pikkuvaltioiden ”viheliäistä olemassaoloa.”³⁴⁵

Bernhardi uskoi, että itsenäisen kulttuuritekijän aseman saavuttaminen ja säilyttäminen vaativat kansalta ennen kaikkea poliittista voimaa: ”Ainoastaan tämän mahdin suojassa voi kansan henki puhjeta vapaasti ja esteittä ylevimpään kukoistukseensa.” Vieraan vallan vaikutuksen ja määräysvallan alaisena oli lähes mahdotonta kehittää omaa kulttuuriaan. Näin ollen Bernhardi esittää, että ”kansan kulttuurimerkitys määräytyy pitkälti sen omaaman ja käyttämän poliittisen voiman perusteella.”³⁴⁶ Hänen näkemyksensä oli, että Saksakin oli kokenut asevoimaansa käyttämällä kulttuurisen nousun, jota se ei ikipäivänä olisi kyennyt rauhanomaisen kehityksen tiellä saavuttamaan.³⁴⁷ Menestys ulkopoliitikassa, erityisesti jos se oli hankittu sotavoimalla, lisäsi maan valtaa ulospäin. Samalla se vahvisti sisäisesti hallituksen arvovaltaa ja teki sille mahdolliseksi paremmin toteuttaa kulttuuritehtävänsä ja moraalisia päämääriään.³⁴⁸ Tämä näkemys kertoo jälleen sisäpoliittisesta painoarvosta, jonka Bernhardi asetti ulkosuhteille ja sodalle.

Kansallisen voiman edistämiseen parhaana keinona Bernhardi piti sotaa. Sen aiheuttamista ”materiaalisista ja sielullisista vahingoista” huolimatta se toi ilmi ihmisluonnon jaloimmat puolet.³⁴⁹ Yksilöille moraalisesti korkein toimi oli uhrautua vakaumuksensa puolesta ja samoin valtioille ja kansoille ylevintä oli laittaa koko voimansa peliin itsenäisyytensä, kunniansa ja arvokkuutensa puolesta. Nämä vakaumukset oli Bernhardin mielestä mahdollista laittaa käytäntöön ainoastaan sodassa. Sodan mahdollisuudesta syntyivät tuntemukset, jotka mahdollistivat kansan moraalisten voimien täysimittaisen kehittämisen ja siten niiden korkeimpien kulttuuritehtävien toteuttamisen.³⁵⁰

Bernhardin noudattamassa valtio-opissa etiikka ja moraalikin pyörivät vallan ympärillä. Valtion ylin velvollisuus oli mahdollistaa kansalaistensa korkein mahdollinen henkinen ja moraalinen kehitys sekä myötävaikuttaa ihmiskunnan kokonaiskehitykseen. Tästä syystä valtion toiminnan moraalisuutta ei voinut arvioida samoin perustein kuin yksilöiden.

³⁴⁴ Bernhardi 1913, 21.

³⁴⁵ Bernhardi 1913, 21.

³⁴⁶ Bernhardi 1912, 22.

³⁴⁷ Bernhardi 1913, 134.

³⁴⁸ Bernhardi 1912, 56.

³⁴⁹ Bernhardi 1913, 22.

³⁵⁰ Bernhardi 1913, 23–24.

Valtion olemuksen ytimessä oli valta. Tällä Bernhardi ei tarkoittanut valtaa ja voimaa niiden itsensä tähden machiavellilaisessa mielessä, vaan kykyä puolustaa ja edistää omia korkeampia intressejään. Vallan oikeuttamiseksi sitä oli käytettävä ihmiskunnan hyväksi. Treitschkea lainaten Bernhardi totesi, että yksilön moraalissa on kyse oman luonteensa kehittämisestä korkeimpaan mahdolliseen täydellisyyteen ja samalla mittapuulla arvioituna valtion korkein moraalinen velvollisuus on lisätä valtaansa. Yksilön velvollisuus on uhrata itsensä korkeamman yhteisön eli valtion puolesta. Valtioon sen sijaan kristillinen uhrautuvaisuuden periaate ei päde, koska ”sen yllä ei ole maailmanhistoriassa mitään.” Valtio oli ihmisyhteisöjen korkein muoto, jolle ylin tehtävä oli itsesäilytys. Siten uhrautuminen vieraan kansan tähden oli valtiolle moraalitonta, ja tuhonsa edessä sen tuli hävitä ”miekka kädessä”.³⁵¹

Jotta valtio voisi toteuttaa tarkoitustaan ”korkeampien intressien” suojelijana ja edistäjänä, se tarvitsi voimaa. Tästä sille syntyi velvollisuus kasvattaa voimaansa sekä mittapuun, jolla sen toiminnan moraalisuutta tuli arvioida:

Ratkaisevaa on aina ainoastaan kysymys, missä määrin valtio tekee oikeutta tälle tehtävälle ja siten palvelee kokonaisuuden etuja ei ainoastaan materiaalisesti, vaan myös siinä korkeammassa mielessä, että nämä materiaaliset intressit ovat oikeutettuja ainoastaan siihen asti, kun ne välillisesti edistävät valtion voimaa ja siten myös sen korkeampia päämääriä.³⁵²

Valtion ”korkeampien” pyrkimysten ja vallantavoittelun tullessa kyseeseen Bernhardille oli selvää, että lukuisat yksityiset intressit täytyi uhrata kokonaisuuden tähden. Suuruuden saavuttamiseksi oli aina käytettävä huomattavia henkisiä ja materiaalisia voimavaroja, eikä menestyksestä silti saattanut koskaan olla varma. Hänen määrittelemänsä poliittisen moraalin perusteena oli, että valtio ei saanut laiminlyödä etujaan, koska se silloin vahingoittaisi alaisiaan yksittäisintressejä ja niiden muodostamaa kokonaisuutta.³⁵³

Bernhardin logiikka nähdäkseni kiertää kehää: Valtion tulee kasvattaa valtaansa edistääkseen kansalaistensa etua, mutta samalla kansalaisten täytyy alistua ja uhrautua valtiolle, jotta se voi edistää valtaansa. Tässä mielessä ”yksittäisintressien” suhde ”kokonaisintresseihin” on hänen ajattelussaan varsin häilyvä. Kysymykseen siitä, missä määrin oli sallittua käyttää yksilön näkökulmasta tarkasteltuna tuomittavia keinoja moraalisesti hyväksyttävien poliittisten päämäärien ajamiseen, ei Bernhardin mielestä oltu saatu tyydyttävää ratkaisua. Hän ei pitänyt velvollisuutenaan ratkaista kysymystä itse, sillä sota ei itsessään kuulunut hänen mukaansa tuomittavien keinojen joukkoon.³⁵⁴

³⁵¹ Bernhardi 1913, 47–48.

³⁵² Bernhardi 1913, 49.

³⁵³ Bernhardi 1913, 48–49, 53–54.

³⁵⁴ Bernhardi 1913, 50.

Sotateoreetikkojen kesken vallitsi yksimielisyys siitä, että sodassa oli kyse valtioiden ja kansakuntien ”elinintresseistä” tai ”elämänkysymyksistä”.³⁵⁵ Sotaa pidettiin valtiojärjestelmään ja persoonallisten kansakuntien elämään sisäänrakennettuna ominaisuutena. Max Jähnsin mukaan tärkeimmät syyt sotaan olivat uhka olemassaololle, omaisuudelle tai kunnialle ja näiden turvaamisesta muodostui valtion korkein velvollisuus. Kansakuntien väliset eturistiriidat kuuluivat elämän perustotuuksiin, joita edes maailmanvaltio ei pystyisi poistamaan. Myös Jähnsille valtiot rakentuivat erilaisten kansanhenkien pohjalle, ja sota oli sekä valtioiden että yksilöiden kokonaiskehityksen tärkein väline.³⁵⁶ Colmar von der Goltzin näkemyksessä sekä yksilöillä että kansakunnilla oli molemmilla rajallinen aika maanpäällä, jonka kuluessa niiden tulisi täyttää määrätty tehtävä. Näiden sivilisaatiovelvollisuuksien toteuttaminen ajoi kansakunnat törmäyskurssille ja sotaan. Sodat olivat Goltzille ”kansakuntien väistämätön kohtalo”³⁵⁷ Hugo von Freytag-Loringhoven arvioi sodan ja valtion suhdetta saman kaavan mukaisesti: Sota ”on osa suvereenien valtioiden politiikkaa, jota ne käyttävät alamaistensa elinehtojen ja korkeimpien kulttuuriomistusten suojelemiseksi.” Freytag-Loringhoven vielä lainaa Treitschken näkemystä koko maailman käsittävän yhteisen valtion ajatuksen vastenmielisyydestä: ”Vain yhdessä valtiossa kulttuurin koko sisältö ei voisi toteutua ollenkaan.”³⁵⁸

Upseereiden noudattama valtiokäsitys seuraa 1800-luvulla muotoutuneen saksalaisen poliittisen ajattelun suuntaviivoja. Vaikutusvaltainen tekijä tässä oli jo vuosisadan alussa Hegel, jonka filosofiassa kritisoitiin valistusajan ajatusta valtiosta vain yhteiskunnan turvallisuustarpeet tyydyttävänä koneistona, kuten Bernhardikin teki. Hegelille valtio oli organismi, jolla oli oma tahto, järki ja tarkoitus. Sen kohtalona oli muuttua, kasvaa ja kehittyä. Valtio ei ollut yhteiskunnan päälle pakotettu rakennelma, vaan kansan eettisen olemuksen korkein ilmaus.³⁵⁹

Koska sotateoreetikoista monet kunnostautuivat erityisesti historioitsijoina, voi heidän ymmärryksensä valtion olemuksesta olettaa perustuneen filosofiaa vahvemmin historiatieteeseen. Näiden kahden välinen ero oli toki hyvin häilyvä, sillä saksalaisessa historian tutkimuksessa vallinneen historismin teoria pohjautui vahvasti idealistisen filosofian perinteeseen. Historismi hallitsi saksalaista akateemista historiankirjoitusta 1800-luvun alusta aina toiseen maailmansotaan saakka, ja sen metodit ja teorit jättivät jälkensä kaikkiin ihmistieteisiin. Ranskan vallankumous ja sitä seuranneet sodat käänsivät historiallisen ajattelun Saksassa

³⁵⁵ Esim. Boguslawski 1892, 93.

³⁵⁶ Jähns 1893, 12, 41–42, 48.

³⁵⁷ Goltz 1887, 380, 386.

³⁵⁸ Freytag-Loringhoven 1911a, 280.

³⁵⁹ Hegelistä ja valtiosta ks: Clark 2007, 431–435.

jyrkästi valistuksen rationalismin vastaiseen, nationalistiseen ja valtakeskeiseen suuntaan. Saksalaisessa historismissa preussilainen byrokraattinen mahtivaltio tavallisesti nähtiin historiallisten voimien tuotoksena, joka oli päämäärä itsessään. Valtio ei ollut olemassa ainoastaan konkreettisessa empiirisessä mielessä, vaan edusti korkeampaa hengellistä periaatetta tai jopa jumalallista ajatusta. Myös Bernhardin poliittisen moraalin juuret ovat nähtävissä historismissa. Esimerkiksi saksalaisen historismin ehkäpä kuuluisin edustaja Leopold von Ranke piti valtion päämääränä kehittää sisäsyntyisiä taipumuksiaan, missä tarkoituksessa sen tuli saavuttaa kansainvälisillä areenoilla korkein mahdollinen itsenäisyys ja voima. Vain vahva valtio varmisti vapauden, lain ja kulttuurisen luovuuden, joten siitä muodostui moraalisuuden institutionaalinen ruumiillistuma. Sodasta valtioiden välillä muodostui tällöin moraalisten periaatteiden välinen konflikti.³⁶⁰ Samat historismin teoreettiset peruskäsitykset ja näkemykset valtion merkityksestä näkyivät Bernhardin oppi-isien Droysenin ja Treitschken avoimen poliittisessa historiankirjoituksessa, ja selvästi myös Bernhardi itse omaksui ne äärimmäisyyteen viedyssä muodossa.

Darvinismissa evoluutioon rinnastuvat ja siihen usein yhdistetyt käsitykset edistyksestä ja kehityksestä voi nähdä myös saksalaisen historianfilosofian tuotteina. Historismiin sisäänrakennettuna ajatuksena oli jo Herderin päivistä 1700-luvun lopulta alkaen käsitys historiasta merkityksellisenä prosessina, joka johti ihmiskunnan positiiviseen kehitykseen. Tämä ei tarkoittanut perinteistä kehitysuskoa, jossa maailma etenisi jonkin suunnitelman mukaisesti yhdellä raiteella vaan käsitystä, että kaikki luonnollisesti ja historiallisesti kehittynyt oli lähtökohtaisesti hyvää. Historian taustalla oli jumalallinen tarkoitus, ja kaitselmus ohjasi sen kehitystä.³⁶¹ Jos tässä mallissa vain vaihtoi korkeamman voiman evoluutioksi, lopputuloksena oli karkea ja vääristynyt käsitys Darwinin teoriasta, joka silti säilytti darvinistisen kaikunsa.

Myös Bernhardin historiakäsityksessä kaitselmus oli keskeisessä asemassa. Hänelle politiikka oli kaitselmuksen väline, jota se käytti ihmistahdon välityksellä hyväkseen päämääriensä saavuttamiseen. Todelliseen valtiomiestaitoon kuului Bernhardin mukaan ”asioiden luonnollisen kehityssuunnan” tunnistamisen ohella ”hallitsevien voimien” merkityksen arvioiminen sekä niiden hyödyntäminen ja ohjaaminen omien intressien mukaisesti.³⁶² Tämä näkemys suurmiesten kyvystä tulkita historian kehitystä oli tavanomainen Droysenin ja muiden preussilaisen koulukunnan historioitsijoiden keskuudessa. He aina kielsivät, että ihmiselle olisi mahdollista ymmärtää jumalallista suunnitelmaa, mutta samaan aikaan he uskoivat histo-

³⁶⁰ Iggers 1983, 3–9.

³⁶¹ Iggers 1983, 36, 39.

³⁶² Bernhardi 1913, 39.

riaa hallitsevien ”objektiivisten voimien” ymmärtämisen mahdolliseksi.³⁶³ Ymmärrän tämän niin, että kaitselmuksen päämääristä oli mahdollista jonkinlaisella intuitiolla päästä tietoiseksi, jolloin Bismarckin kaltaiset valitut saattoivat tämän tiedon avulla johdattaa kansansa luvattuun maahan. Korkeammasta suunnitelmasta historian teoreettisena kehyksenä nousi myös helposti tulkinta, että menestys ja voitot historian näkökulmasta oikeuttivat itse itsensä käytetyistä keinoista riippumatta.³⁶⁴ Kun preussilaisen koulukunnan historioitsijat katsoivat yhdistynyttä Saksaa ja näkivät siinä jumalallisen historiallisen prosessin vääjäämättömän lopputuloksen, saivat tuon yhtenäisyyden luoneet sodat samalla moraalisen hyväksynnän. Jos taas hyväksyy Bernhardin lailla sekä kaitselmuksen vaikutuksen historian taustalla, vahvimman oikeuden ajatuksen että sodan merkityksen kulttuuria ja edistystä luovana voimana, saavat johdonmukaisesti myös tulevat historiallisten tavoitteiden puolesta käydyt sodat osakseen jumalallisen hyväksynnän. Sota näyttää tällöin työkalulta, joka muokkaa maailmaa Jumalan kuvan mukaiseksi.

Koko Bernhardin ajatusketjun loppupistettä on hyvin vaikea hahmottaa, jos ei tunne preussilaisen koulukunnan historian perustavanlaatuisia taustaolettamuksia. Mitä tämä henkinen ja moraalinen kehitys, jonka eteen on oltava valmis tekemään huomattavia uhrauksia, käytännössä konkreettisesti tarkoittaa yksilön kannalta? Sekä Droysenille että Treitschkelle oli selvää, että historian taustalla oli suunnitelma, joka vei yhteiskuntaa vääjäämättä suuntaan, jossa valtion valta ei enää aiheuttaisi eettisiä ongelmia eivätkä yksilönvapaudet ja sosiaalinen yhtenäisyys olisi ristiriidassa. Droysenin historiallinen optimismi meni niin pitkälle, että hän piti valtion moraalitonta toimintaa perimmiltään mahdottomana.³⁶⁵ Bernhardi ei yksilönvapauksille juuri ajatuksiaan uhrannut, mutta tämä kehitys jotain parempaa kohti on silti läsnä hänen kirjoituksissaan ja antaa hänen voiman palvonnalleen ja näkemyksilleen valtion velvollisuuksista eettisen perustan.

Kehitysuskon lisäksi myös tavassa, jolla taistelua pidettiin yhteiskunnallisena muutosvoimana, voi nähdä Darwinia pidemmän historian. Sosiaalidarvinistinen ajatus elintilasta kamppailevista kansoista muistuttaa erehdyttävästi käsitystä yksilöllisten valtioiden ja kansakuntien kilpailusta omien luontaisten ominaisuuksiensa kehittämiseksi ja toteuttamiseksi. Tällainen valtiokäsitys oli alkanut kehittyä Saksassa jo Ranskan vallankumouksen jälkeen ja vuosien 1813–1815 vapautussotien aikana, kun monet johtavat filosofit ja historioitsijat alkoivat tarkastella valtiota voimapolitiikan ja metafyyssisten ajatusrakennelmien kautta. Fichte

³⁶³ Iggers 1983, 96, 105–112.

³⁶⁴ Iggers tekee johtopäätöksen menestyksestä omana eettisenä oikeutuksenaan: ks. Iggers 1983, 96.

³⁶⁵ Iggers 1983, 104; Droysenin optimismista ks: Iggers 1983, 113; Treitschken uskosta historian kulkuun kohti suurempia yksilönvapauksia ks: Metz 2005, 105.

esimerkiksi piti jo vuonna 1807 ainoana lakina valtioiden välillä vahvimman oikeutta. Sekä Hegel että Ranke taas aikanaan näkivät voiton sodassa osoituksena kansakunnan moraalisesta ylemmyydestä.³⁶⁶ Nämä ajatukset, jotka olisivat yhtä hyvin voineet tulla seuraavan vuosisadan alussa eläneen upseerin suusta, olivat kaikki 1800-luvun alkupuoliskon tuotteita ja siten täysin vailla darvinistista vaikutusta.

Carl von Clausewitzin näkemyksellä sodasta valtiovallan välineenä poliittisten päämäärien tavoittelussa oli suuri painoarvo upseerien keskuudessa.³⁶⁷ Clausewitz oli kaikista sotateoreetikoista vaikutusvaltaisinkin, ja häntä seuranneiden sukupolvien sotilaskirjoittajat toimivat aina hänen varjossaan. Clausewitz asetti sodan selkeästi valtion toiminnan kontekstiin ja samalla määritteli upseeriston piirissä rajat sille, miten sodan ja valtion suhdetta tarkasteltiin. Esimerkiksi Jähns päätteli Clausewitzin pohjalta sodan olevan valtiolle käytännöllisesti ja teoreettisesti välttämätön poliittisen logiikan jatke siinä missä oikeuslaitoskin.³⁶⁸ Samoin Freytag-Loringhoven asetti Clausewitzin lauseeseen oman arvolatauksensa tulkitsemalla, ”että valtion kukoistuksen ja voimallisen politiikan, joka tukeutuu alati valmiiseen sotavoimaan, välillä on suora yhteys.”³⁶⁹ Lisäämällä Clausewitzin pystyttämään sodan ja politiikan läheisen yhteyden teoreettiseen kehikkoon ajatus valtion moraalisuudesta ja siunauksellisuudesta, myös sota erottamattomana osana valtion politiikkaa saa moraalisen luonteen.

Myös filosofi Friedrich Nietzsche nimen on usein liitetty ajattelijoiden joukkoon, jotka kantoivat kortensa saksalaisen voimapolitiikan ja vallan ihannoinnin kekoon. Ensimmäisen maailmansodan alettua ympärysvaltiojen puolella oli jopa tavanomaista nähdä suoria yhteyksiä Nietzscheen ja Bernhardin ajatusten välillä.³⁷⁰ Bernhardi ei viittaa suoraan Nietzscheen, mutta käyttää ainakin pariin otteeseen hänen kuuluisaksi tekemäänsä käsitettä tahto voimaan (*Wille zur Macht*).³⁷¹ Max Jähns puolestaan kirjoitti hänestä hyväksyvästi: ”aristokraattisen tahdon merkillinen filosofi, henkevä, joskin myös paradoksaalinen Friedrich Nietzsche puhuu sodasta lämpimällä innolla.” Jähns jatkoi lainaamalla Nietzscheen *Also sprach Zarathustra*: ”Sota ja rohkeus ovat tehneet enemmän suurtekoja kuin lähimmäisenrakkaus.”³⁷² Nietzscheen monitulkintaisesta ja usein tarkoituksellisesti sisäisesti ristiriitaisesta filosofiasta löytyi sotaintoilijoille paljon tällaisia makupaloja, mutta hänen suoraa vaikutustaan ainakaan Bernhardiin on mahdotonta todistaa. Kuten Nietzscheen perintöä tutkinut Steven Aschheim toteaa,

³⁶⁶ Iggers 1983, 41–42.

³⁶⁷ Clausewitzin ajatus on toistettu esim: Jähns, 1893, 11.

³⁶⁸ Jähns, 1893, 12.

³⁶⁹ Freytag-Loringhoven 1911a, v.

³⁷⁰ Aschheim 1992, 130–131.

³⁷¹ Bernhardi 1913, 127; Bernhardi 1912, 4.

³⁷² Jähns 1893, 429.

heidän suhteensa oli tosiasiaa Bernhardin muutamia nietzscheläisiä fraaseja lukuun ottamatta hyvin hatara. Nietzschen ajattelu oli hänen kuolemaansa mennessä vuonna 1900 saavuttanut aseman osana saksalaista valtavirtaa, jossa hänen käsitteensä levisivät osaksi yleistä poliittista kielenkäyttöä.³⁷³ Nietzscheläisyys ei ollut oma poliittinen ideologiansa, vaan siitä saattoi joustavasti poimia ja muovata osia lähes minkä tahansa ajatusmaailman palvelukseen.³⁷⁴ Tässä mielessä sillä oli paljon yhteistä sosiaalidarvinismin kanssa, ja molempien aatteiden voi nähdä samalla tavalla vaikuttaneen vallan ja voiman kysymysten valtavirtaistumiseen.

Kaikissa lähteissä sota oli kansojen ja valtioiden olemassaolon kysymys ja niiden kehityksen välikappale, mutta Bernhardi perusteli tämän ajatuksen kaikkein yksityiskohtaisimmin ja vei sen pisimmälle. Hänelle kansan korkeimpien ja arvokkaimpien etujen puolesta sotiminen oli moraalinen välttämättömyys.³⁷⁵ Sota ei ollut valtiolle ainoastaan oikeus, vaan tietyissä olosuhteissa sillä oli suoranainen moraalinen velvollisuus käyttää sotaa poliittisena keinona. Bernhardi piti sotaa myös ”näennäisesti vähäpätöisten syiden perusteella” täysin oikeutettuna. Koska aineettomat ja moraaliset tekijät muodostivat Bernhardille konkreettisen osan valtion voimaa, tuli valtion puolustaa tarvittaessa asevoimin myös kunniaansa sekä moraalista vaikutus- ja arvovaltaansa, vaikka sen vallan materiaalinen perusta ei olisi uhattuna.³⁷⁶ Viime kädessä sodan oikeutus riippui sen historiallisesta merkityksestä. Bernhardi tarkasteli kansalliselämää kokonaisten aikakausien mittapuulla, joten sotaakaan ei voinut arvioida sen välittömien seurausten perusteella. Valtion täytyi katsoa tulevaisuuteen, eikä sen tarkoitus ollut ajaa yksilöiden henkilökohtaisia päämääriä. Ainoastaan kuluvan sukupolven eduista huolehtiminen olisi vastoin valtion koko olemusta.³⁷⁷ Sota oli Bernhardille sijoitus tulevaisuuteen, minkä hän tahtoi tehdä selväksi myös Saksan vallanpitäjille:

Valtiomies ei selviä historian tuomiosta, jos hän ei kykene ottamaan vastuuta miehekkäästä päätöksestä ja uhraa tulevaisuuden toiveet nykypäivän rauhantarpeen tähden.³⁷⁸

4.2 Menneisyyden suuruus ja tulevaisuuden velvollisuudet

Bernhardi katsoi Saksan historiaa vahvan nationalistisen linssin läpi. Kun hän asetti sodan ensiarvoisen tärkeään asemaan Saksan tulevaisuuden kannalta, oli tähän tärkeänä perusteena

³⁷³ Nietzschen vastaanotosta Saksassa yleensä: ks. Aschheim 1992, 17–50; Nietzschestä ja Bernhardista ks. Aschheim 1992, 130–131; Tahto voimaan -fraasin tulkinnoista ks. Williams 2001, jälkisanat.

³⁷⁴ Aschheim 1992, 85.

³⁷⁵ Bernhardi 1913, 20–21.

³⁷⁶ Bernhardi 1913, 50–52, 56.

³⁷⁷ Bernhardi 1913, 53, 57.

³⁷⁸ Bernhardi 1913, 57.

maan ja sen kansan menneet urotyöt sekä monessa suhteessa sen ylivertaisuus muihin kansakuntiin nähden:

Saksan kansa on menneisyydestään ja nykyisistä saavutuksistaan ansainnut oikeuden asettaa itselleen kaikkein korkeimmat kulttuuritehtävät. Tämä oikeus tarkoittaa samalla velvollisuutta; sillä siitä näet riippuu - - ihmiskunnan edistys, että joka kansa pyrkii aikaansaamaan korkeimman mahdollisen ja asettamaan korkeimmat sille saavutettavissa olevat päämäärät.³⁷⁹

Saksalaisille oli jo muinaisuudessa siunaantunut sisäinen rodullisen ylemmyyden voima: ”Ensimmäisestä esiintymisestään historiassa alkaen germaanit osoittivat olevansa ensimmäisen luokan kulttuurikansa.”³⁸⁰ Bernhardi kuvasi Rooman valtakunnan hajoamisen jälkeen länteen vyöryneitä germaaneja melkeinpä geneettiseksi dopingiksi, joka sekoittuessaan kulttuurisesti kehittyneempiin roomanisiin kansoihin antoi niille uusia kehitysmahdollisuuksia ja elinvoimaa: ”Mitä vahvempi oli germaanisen veren osuus, sitä tarmokkaammaksi ja kulttuurikykyisemmäksi syntyvät kansat osoittautuivat.”³⁸¹ Bernhardin mukaan samalla germaaninen rotu pysyi ”puhtaana” Alppien pohjoispuolella ja Skandinaviassa, millä hän vihjanee siihen, että nykysaksalaiset olivat tämän ylivoimaisen valloittajakansan vesoja.³⁸² Ajatus saksalaisten rodullisesta tai kulttuurisesta ylemmyydestä muihin kansakuntiin nähden eli vahvana. Koska maan sotilaallinen tilanne suhteessa sen vihollisiin näytti pelkkien numeroiden valossa niin heikolta ja toisaalta sodan ajatuksesta ei haluttu luopua, vaati tämän yhtälön ratkaiseminen sotilasjohtajilta uskoa saksalaisten lähtökohtaiseen paremmuuteen sotilaina ja taistelijoina. Samalla lailla kuin taktisella tasolla henkisten ominaisuuksien toivottiin mahdollistavan hyökkäyksen modernia tulivoimaa vastaan, saksalaisten ylemmyyteen tartuttiin oljenkortena, joka suuressa mittakaavassa tasoittaisi armeijan alivoimaa.³⁸³

Sotaisien ominaisuuksiensa lisäksi saksalaiset olivat Bernhardin mukaan ”huomattavin kulttuurikansa, jonka historia tuntee.”³⁸⁴ Hänen Saksan historian tiivistelmänsä seuraava vedenjakaja koitti ensimmäisen Saksan keisarikunnan synnyttyä keskiajalla. Tällöin keisareiden taistelu paavillisista ylivaltaa vastaan oli alku saksalaisten kamppailulle ”henkisen vapauden” puolesta, joka on Bernhardin käsityksessä koko historian suuren linjan ytimessä. Kapina ”henkistä tyranniaa” vastaan jäi elämään Saksan kansan rinnassa ja sai uuden ilmauk-

³⁷⁹ Bernhardi 1912, 21.

³⁸⁰ Bernhardi 1913, 61.

³⁸¹ Bernhardi 1913, 62.

³⁸² Bernhardi 1913, 62; Hewitson tosin esittää, että moderneja saksalaisia ei yleisesti pidetty muinaisten germaanien suorina jälkeläisinä: ”Useimmille kommentaattoreille rotu oli enintään puolimyyttinen tausta Euroopan valta-asemalle, eikä pätevä keino määritellä Saksan erityisyyttä.” Toisaalta ”germaaninen” laajemmassa modernissa mielessä ja ”saksalainen” nähtiin pitkälti samana asiana: ks. Hewitson 2000, 26, 29.

³⁸³ Esim. Moltken mielestä pelkät miesmäärät eivät olleet yhtä ratkaisevia kuin johtajuus, rohkeus ja kuri: ”Kaikki ominaisuuksia, jotka Moltke yhdisti Saksan kansaan ja armeijaan.” Ks. Mombauer 2001, 229.

³⁸⁴ Bernhardi 1913, 7.

sensa humanismissa ja reformaatioissa. Tästä muodostui ”kulttuuritaistelu”, jota Bernhardi piti merkittävimpänä ihmiskunnan kehityksen kannalta sitten persialaissotien. Saksan kansan suurien uhrausten tuloksena syntyi uusi ”henkinen vapaus”, jota hän kutsuu myös saksalaiseksi vapaudeksi.³⁸⁵ Bernhardin mielestä Saksan suuruus juonsi juurensa yksinomaan protestantismiin, ja johtajuus ”vapaan henkisen kehityksen” alalla kuului siksi edelleen Saksan valtion tehtäviin.³⁸⁶ Protestantismin ja Lutherin ylistys ei tietenkään vedonnut katolisiin upseereihin tai laajempaan eteläsaksalaiseen lukijakuntaan, mutta se kalpenee katolisia vastaan suunnatun suoranaisen vihapuheen rinnalla, jota monet upseereista suolsivat.³⁸⁷ On selvää, että protestanttisten preussilaisten mielestä osa heidän maanmiehistään oli hiukan saksalaisempia kuin toiset.

Reformaation jälkeen seuraava suuri virstanpylväs Bernhardin Saksan historias-
sa oli Preussin valtion nousu. Hänen tarinassaan preussilaisten ”voimakas ja itsevarma heimo”
syntyi pohjoisessa vuosisataisessa taistelussa slaaveja ja karua maaperää vastaan ja muodosti
protestanttisen valtakeskuksen.³⁸⁸ Ranskan vallankumouksen myötä Preussi jatkoi Saksan
henkisen vapauden perintöä omalla ”velvollisuuden vallankumouksellaan”. Bernhardin mu-
kaan tämä nosti esiin vastakohtana yksilönvapauksille ”moraalisen velvollisuuden”, jota filo-
sofit Immanuel Kant ja Fichte saarnasivat ja joka sai ilmiänsä armeijan uudistaja Scharn-
horstin toteuttamassa yleisessä asevelvollisuudessa.³⁸⁹ Reformaation perusajatuksista jalostui
nyt ”oikeus vapaaseen tutkimukseen ilman ennako-olettamuksia”, ja Saksasta muodos-
tui ”hengen imperiumi”, maailmanvalta tieteissä ja taiteissa:

[Ne] nostivat ymmärryksen kauas todellisuuden rajojen ulkopuolelle henkisen va-
pauuden valoihin korkeuksiin ja samalla kokivat saksalaisen hengen voiman ja
ylemmyyden.³⁹⁰

Paikatakseen Saksan valtiollisen hajaannuksen ja poliittisen heikkouden jättämää aukkoa kan-
sallismielisessä sydämessään, Bernhardi rakentaa Saksan historiasta kertomuksen ylivertaisen
hengen ja älyn voitonmarssina pimeyden voimia vastaan. Hengen imperiumin sijasta Bern-
hardi olisi eittämättä mieluummin ottanut Saksan historian merkkipaaluksi vahvemmin maan
kamaraan ankkuroituneen valtakunnan. Nimittihän hän Saksan vuotta 1866 edeltävää asemaa
kaikista älyllisistä saavutuksista huolimatta ”mitättömyyden tilaksi.”³⁹¹ Joka tapauksessa
Bernhardi piti ”henkistä ja moraalista vapautta” sekä saksalaisen ajattelun ”syvää ja korkea-

³⁸⁵ Bernhardi 1913, 62–65.

³⁸⁶ Bernhardi 1913, 81.

³⁸⁷ Ks. esim Walderseen mielipiteet katolisista: Kitchen 1968, 83–84.

³⁸⁸ Bernhardi 1913, 66.

³⁸⁹ Bernhardi 1913, 67–68.

³⁹⁰ Bernhardi 1913, 68.

³⁹¹ Bernhardi 1912, 26.

lentoista idealismia” ainutlaatuisen saksalaisina ominaisuuksina, jotka Saksan poliittisen turmion koittaessa olisivat ihmiskunnalle iäksi menetettyjä.³⁹² Saksalaisten erityispiirteenä oli Bernhardin mielestä tiedon omaksuminen ja yleistäminen tavalla, joka kehitti ihmiskunnan kulttuuria eteenpäin. Hän väitti, ”ettei ollut yhtään kansaa, joka ajattelee samaan aikaan niin ilman ennakko-oletuksia ja historiallisesti kuin saksalaiset.” Näiden älyllisten siunausten suojeleminen ja edistäminen olivat maan politiikan tärkeimpiä tehtäviä. Tämä oli yksi näkökulma, joka vaikutti Bernhardin näkemykseen sodan suotavuudesta.³⁹³

Kun Bernhardi tarkastelee Saksan yhdistymisen jälkeistä aikaa, hänen nationalistinen omaan napaan tuijottelunsa saa suuremman vaihteen silmään. Saksa oli nyt hänen mukaansa tieteiden, taiteiden ja suurten ajatusten lisäksi myös sosiopoliittisessa mielessä ”kaiken kulttuurisen kehityksen kärjessä.”³⁹⁴ Materiaalisemmasta näkökulmasta saksalaiset olivat ”synnynnäistä kauppiaskansaa” ja saavuttaneet johtavan aseman kaupassa ja merenkulussa. Bernhardi julisti jopa Hansa-liiton päivien palanneen. Hän katsoi poliittisen yhtenäisyyden myös suuresti vaikuttaneen Saksan teollisuuden kehitykseen ja nopeaan väestönkasvuun. Kaikki tämä oli hänelle osoitusta laskelmoidun sodankäynnin tuomista konkreettisista hyödyistä.³⁹⁵

Saksan kehitys 1800-luvun aikana oli Bernhardin mukaan tehnyt selväksi saksalaisen hengen suuren vaikutuksen ihmiskunnan kokonaiskulttuuriin ja mahdollistanut 1700- ja 1800-lukujen vaihteen klassisen saksalaisen kirjallisuuden merkityksen tarkemman arvioinnin.³⁹⁶ Bernhardi siteeraa toistuvasti erityisesti Goethen ja Schillerin näytelmiä tukena väitteilleen taistelun ja sodan merkityksestä sekä Saksan suuruudesta. Kuvaillessaan Goethen ja Napoleonin kohtaamista Bernhardi asettaa siinä vastakkain saksalaisuuden ja ranskalaisuuden ruumiillistumat: ”latinalaisen rodun mahtavin voimahahmo ja suuri germaani, joka seisoi ihmiskunnan huipulla.”³⁹⁷ Napoleon oli ”Jumalan ruoska, kaiken aikansa eläneen ja takapajuisen tuhoaja, synkkä despootti, Ranskan vallankumouksen viimeinen kasvannainen.” Goethe hänen rinnallaan oli

tyynen vakaa olympolainen, joka lausui sanat ’olkoon ihminen jalo, avulias ja hyvä’, joka täytti uskonnollisen tunteen uudella sisällöllä ja käsitti kaiken olemassaolon ikuiseksi muutokseksi korkeampiin olomuotoihin ja näytti myös luonnontieteessä uuden tien.³⁹⁸

³⁹² Bernhardi 1913, 117.

³⁹³ Bernhardi 1913, 77, 79, 117.

³⁹⁴ Bernhardi 1913, 75.

³⁹⁵ Bernhardi 1913, 3, 88.

³⁹⁶ Bernhardi 1913, 83.

³⁹⁷ Bernhardi 1913, 69.

³⁹⁸ Bernhardi 1913, 69.

Tämä viittaus muutoksesta korkeampiin olomuotoihin ja luonnontieteellisiin saavutuksiin osoittaa Bernhardin olleen tietoinen Goethen osuudesta 1700-luvun ja 1800-luvun vaihteen saksalaisen romanttisen biologian ja luonnonfilosofian pohdintoihin. Tuolloin moninainen joukko ajattelijoita filosofi Friedrich Schellingin ja Goethen johdolla jakoi eliökunnan idealistisiin arkkityyppeihin, joiden sisäisiä variaatioita selitettiin asteittaisella kehityksellä monimutkaisempiin muotoihin. Luontoa ei pidetty pelkkänä koneistona, joka luomishetkestään asti raksutti muuttumattomana, vaan luonto historiallistettiin lisäämällä siihen ajallinen ulottuvuus. Tämä oli oleellinen virstanpylväs myöhempien evoluutioteorioiden kehityksen kannalta.³⁹⁹ Vaikka Goethe ja hänen aikalaisensa eivät liittäneetkään luonnonfilosofiaansa taistelun tai luonnonvalinnan ajatusta, osoittavat heidän ajatuksensa mielestäni jälleen sen, että pinnalliseen sosiaalidarvinistiseen maailmankuvaan saattoi poimia palasia monesta suunnasta. Kokonaisuudessaan kuitenkin uskon Bernhardin kohdalla saksalaisen klassismin ja romantiikan vaikuttaneen vahvemmin taidesuuntauksena ja kansallisylpeyden lähteenä. Hänen kuvauksensa Goethestä Napoleonin vierellä jatkui:

[Goethe] joka antoi puhtaimman ilmauksen kaikille ihmismielen värähdyksille, kaikille saksalaisen luonteen tuntemuksille ja siten nosti kansansa tietoisuuteen; joka kaiken kattavissa teoksissaan osoitti, että kaiken inhimillisen ilmentymä määritettäisiin saksalaisessa mielessä; totuuden profeetta ja ajattomien teosten arkkitehti, jotka saavat meidät uskomaan jumalalliseen ihmisissä.⁴⁰⁰

Siteeratessaan Goethea ja Schilleria tai runoilija Theodor Körneriä, Bernhardin huomio kiinnittyi erityisesti Ranskan vallankumoussotien kaudella syntyneisiin teoksiin, joista heijastui ajan sotaista henki ja isänmaallinen paatos. Max Jähns käytti lainauksia pitkälti samoista teoksista hyvin samaan tapaan.⁴⁰¹ Nämä tuskin olivat kriittisessä asemassa heidän sodanfilosofioidensa muodostumisen kannalta, vaan toimivat enemmänkin värinä ja lukijaa inspiroivana isänmaallisen taisteluhengen nostatuksena. Paul Crookin teesi⁴⁰² siitä, kuinka darvinismi ei ollut välttämättä keskeisellä sijalla Bernhardin ajattelun kokonaisuudessa, on oikeansuuntainen, mutta hänen mainitsemansa Goethe ja Schiller tai Nietzschekään eivät mielestäni olleet sen ehdottomia edellytyksiä. He kuitenkin liittyivät siihen suureen joukkoon auktoriteetteja, jotka hän värväsi mielipiteidensä puolustajiksi.

Kuten Goethen ja Napoleonin vastakkainasettelusta on nähtävissä, saksalaista identiteettiä arvioitiin ennen kaikkea suhteessa ranskalaisiin. Käsitykset ajattomasta ja muuttumattomasta saksalaisesta luonteesta ja arvomaailmasta, jotka Bernhardin luonnehdinnoista

³⁹⁹ Richards 2002, 10–11.

⁴⁰⁰ Bernhardi 1913, 69.

⁴⁰¹ Esim. Jähns 1893, 46.

⁴⁰² Ks. luku 3.4; Crook 1994, 83.

ilmenevät, saivat päivittäin ilmauksensa lehdistössä, taiteessa ja muussa arjen kulttuurissa. Myös akateemisissa ympyröissä ne olivat yleisesti hyväksyttyjä. Saksalaisuuden kuva syntyi suurelta osin Napoleonin sotien aikana vastakohtaiseksi reaktioksi Ranskalle, joka maalattiin ateistiseksi, ylirationaaliseksi ja pinnalliseksi yhteiskunnaksi. Tämä käsitys ranskalaisista eli vahvana vielä 1900-luvun alussa, mutta se oli saanut rinnalleen Iso-Britannian ja Yhdysvallat, jotka esitettiin laskelmoivina, kapitalistisina, puritaanisina, empiirisinä ja materialistisina kulttuureina, kaikki saksalaisten korkealentoiselle idealistisuudelle vastakkaisia piirteitä. Ainoastaan Saksan koettiin tarjoavan näille vaihtoehtoisen modernin arvojärjestelmän, ajatustavan ja instituutiot.⁴⁰³

Kaikesta suurenmoisesta kehityksestä ja saksalaisuuden loistokkuudesta huolimatta, Bernhardi näki kansakunnan luonteessa myös pahoja puutteita, jotka sattumoisin istuivat täydellisesti osaksi hänen poliittista viestiään. Dogmaattisuus, epäkäytännöllinen unelmointi, poliittisten välttämättömyyksien tajun puute, lyhytnäköisyys sekä taipumus pikkusieluisiin puolueriitoihin ja paikallispartikularismiin olivat Bernhardin mukaan nekin kaikki leimallisesti saksalaisia ominaisuuksia, jotka asettuivat hänen muotoilemansa toimenpideohjelman ja tulevaisuuden vision tielle.⁴⁰⁴ Nämä olivat kuitenkin tilapäisiä esteitä, jotka hänen hetkellä pyyhkiytyisivät todellisen saksalaisuuden tieltä. Bernhardin lopullinen tuomio kansakunnan tilasta oli, että kansassa ja armeijassa uinuu ”voittamattomia voimia, jotka vain odottavat herättämistä toimiakseen kunniakkaasti ja kestääkseen myös vaikeina päivinä sankarillisesti.”⁴⁰⁵

Saksalta oli yhdistymisensä jälkeen Bernhardin mielestä puuttunut selkeästi määritelty poliittinen ja kansallinen päämäärä, joka ”vangitsee mielikuvituksen, liikuttaa kansakunnan sydäntä ja pakottaa yhtenäiseen toimintaan.” Tämä puute hänen mielestään vaaransi kansan terveen kehityksen, joten hän otti ”Saksan historiallisen tehtävän” määrittelyn sen suuren menneisyyden pohjalta omalle kontolleen.⁴⁰⁶ Bernhardi avoimesti myönsi, miten hänen maanmiehilleen asettamansa päämäärät perustuivat ”ylpeään vakaumukseen, että tälle Saksan kansalle on arvioitava korkea, ehkä jopa korkein merkitys ihmiskunnan kokonaiskehityksen kannalta.”⁴⁰⁷

Bernhardin nationalistisesta katsantokannasta Saksan ensimmäinen ja ehdottomin velvollisuus oli puolustaa saksalaisuuden omistuksia ”mustasukkaisesti”, eikä antaa vie-

⁴⁰³ Hewitson 2000, 27–33, 39.

⁴⁰⁴ Bernhardi 1913, 36, 64, 71, 125–126.

⁴⁰⁵ Bernhardi 1912, 153.

⁴⁰⁶ Bernhardi 1913, 5.

⁴⁰⁷ Bernhardi 1913, 77.

raille kansallisuuksille jalansijaa saksalaisella maaperällä. Tällä hän tarkoitti sekä maan rajojen puolustamista että slaavilaisen maahanmuuton vastustamista. Toinen velvollisuus oli tukea saksalaisia vähemmistöjä ulkomailla niiden ”olemassaolon taistelussa”, jotta ne säilyttäisivät kansallisuutensa. Tätä kautta Bernhardi uskoi Saksan saavuttavan kaupallisia etuja ja poliittista vaikutusvaltaa esimerkiksi Yhdysvalloissa. Kolmanneksi oli pyrittävä säilyttämään saksalaisuus universaalin sivistyksen polttopisteenä. Saksan olemassa olevan voiman säilyttäminen ei kuitenkaan riittänyt kansakuntien välisessä kilpailussa, sillä ympäröivät valtiot kasvattivat alati valtapiiriään. Saksa oli Bernhardin mielestä väkilukunsa ja kulttuurimerkityksensä puolesta oikeutettu ja velvoitettu ottamaan osaa kilpailuun maailman herruudesta.⁴⁰⁸ Tässä kaikessa oli kyse loppujen lopuksi yksinkertaisesta laskelmasta:

Tulevaisuudessa kuitenkin Saksan merkitys riippuu siitä, kuinka monta miljoonaa ihmistä maailmassa puhuu saksaa ja kuinka monet heistä ovat valtiollisessa yhteydessä Saksan valtakuntaan.⁴⁰⁹

Kuten olen aiemmissa luvuissa esittänyt, maailmanmahdin aseman tavoittelu tarkoitti Bernhardille suurisuuntaisen laivasto-ohjelman tukemaa pyrkimystä globaalin siirtomaaimperiumin luomiseen sekä samaan aikaan hegemonisen aseman tavoittelua Manner-Euroopassa. Tarkoituksena oli saavuttaa valtopoliittisia ja materiaalisia etuja sekä korjata vääryydeksi koettu tilanne muiden suurvaltojen laajempien omistusten suhteen. Perusteena ja motiivina imperialistiseen politiikkaan oli äärimmäinen nationalistinen ajattelutapa. Bernhardi piti Saksaa lähes kaikissa suhteissa ylivertaisenä muihin kansakuntiin nähden. Saksalaisen kulttuurin ja ajattelun siunauksellisuus maailmalle oikeuttaa maan valtapiirin levittämisen sodalla. Ihmiskunnan edistys on moraalisenä päämääränä koko Bernhardin ajatusrakennelman keskiössä, mutta Saksan ylemmyyden vuoksi sen eduista kuitenkin muodostuu käytännössä koko ihmiskunnan etu. Saksalaisuuden lipun nostaminen salkoon maailman jokaisessa nurkassa on tällöin kaikkein tehokkain tapa tämän edistyksen saavuttamiseen.

Muidenkin sotateoreetikkojen kirjoitukset ovat täynnä tyypillistä isänmaallista tyyliä ja saksalaisuuden ylistystä. Heidän nationalisminsa ei kuitenkaan ole samalla lailla suorassa yhteydessä yksityiskohtaiseen tulevaisuuden visioon ja toimenpideohjelmaan, eikä heidän kirjoitustensa tarkoituksena ole rakentaa menneisyydestä suuntaviiva tulevaisuutta varten. Siten ei ole yllättävää, että Bernhardin kirjoitus saa muita palavamman sävyn. Lienee joka tapauksessa turvallista sanoa, että tämäntyylinen nationalismi oli upseeriston keskuudessa hyvin yleistä, jos ei suoranainen pätevyysvaatimus.

⁴⁰⁸ Bernhardi 1913, 83–85.

⁴⁰⁹ Bernhardi 1913, 90.

Missä määrin nämä saksalaisuuden ylistysvirret kertoivat täysin kirjaimellisesta ja vilpittömästä uskosta rodulliseen ja kulttuuriseen ylemmyyteen on oma kysymyksensä. Voi olla, että kyse oli ainakin osittain myös tavanomaisen nationalistisen liturgian lausunnasta tarkoituksena lujittaa yhteistä saksalaista identiteettiä. Saksan valtiollisen yhtenäisyyden puute vuoteen 1871 asti jätti kansallisen identiteetin verrattain hataralle kulttuuriselle ja etniselle pohjalle. Tämä aiheutti vielä yhdistymisen jälkeenkin kansallismielisissä piireissä jonkin verran ahdistusta. Esimerkiksi Bernhardin oppi-isä Treitschke osoitti merkillepantavaa itsetietoisuutta todetessaan, että kansan oli yliarvostettava itseään saavuttaakseen tietoisuuden itsestään. Hän esitti, että saksalaiset olivat aina vaarassa menettää kansallisuutensa, koska heiltä puuttui vankkaa ylpeyttä.⁴¹⁰ Bernhardikin tahtoi sanojensa mukaan muistuttaa Saksan kansaa sen omasta voimasta ja halusi sen omaksuvan tätä voimaa vastaavan itsevarmuuden tavoitella laajempaa vaikutuspiiriä ja suurempaa tulevaisuutta: ”Sen todellisen suuruuden peilikuvaa täytyy pitää sen edessä, jotta se siitä tunnistaa jatkuvan kehityksen välttämättömyyden ja voi lujittaa tahtonsa toimintaan”, hän kirjoitti.⁴¹¹ Tämä lause on tulkittavissa niin, että Bernhardi pyrki nationalistisella hehkutuksellaan vain manipuloimaan saksalaisia seuraamaan poliittista ohjelmaa, jonka todelliset motiivit olisivat silloin jossain aivan muualla kuin nationalismissa itsessään. Lausunnon vilpittömyyden suuntaan osoittaa tosin mielestäni ratkaisevasti se, että se ilmestyi suuren yleisön luettavaksi tarkoitettuun kirjassa, mikä ei ollut parhain väylä ilmoittaa piilotettuja tarkoituksia. Bernhardi nähdäkseni pyrki käännyttämään kaikki saksalaiset kaltaisikseen nationalisteiksi eikä ainoastaan käyttänyt nationalismia välineenä jonkin valta-poliittisen päämäärän tavoittelussa.

4.3 Sotilaat ja nationalistiset kansalaisjärjestöt

Friedrich von Bernhardi valitti, että Saksan kansan keskuudessa puuttui täysi ymmärrys ”lähestyvistä kriisistä”. Myös suhteellisuudentaju siitä, mikä oli poliittisesti saavutettavista ja mahdotonta puuttui. Ennen kaikkea puuttui ”selvä tietoisuus uhkaavista vaaroista sekä ponnisteluista, joita niiden päihittämiseksi vaaditaan.” Bernhardi sai toivoa siitä, että Saksan kansan kansallismielisissä piireissä Euroopan ylle levittäytynyt poliittinen jännitys ilmeni tahtona toimintaan ja tahtona voimaan:

Siirtomaa- ja Laivastoseuroissa, Sosialisminvastaisessa valtakunnanliitossa, yhdistyksessä saksalaisuuden levittämiseksi isänmaamme itäosiin, Yleissaksalaisessa liitossa ja monissa muissa väestönosissa kuten myös yksittäisissä johtavissa persoo-

⁴¹⁰ Saksalaisesta identiteetistä ja Treitschken näkemyksestä ks: Hewitson 2000, 23.

⁴¹¹ Bernhardi 1912, 7–8.

nissa toteutuu kansallinen ylöspäinpyrkimys tiettyihin yksittäisiin suuntiin ja saa monesti kiihkeän ilmauksen. Kaikkialla kasvaa tahto suuruuteen vieraiden valtojen vastustamisessa ja vastavoimana oman leirin arkajaloille.⁴¹²

Bernhardi luettelee edellä liudan Geoff Eley ja Stig Försterin käyttämin termein ”radikaalinationalistisia” tai ”oikeistoradikaaleja” kansalaisjärjestöjä, joiden hän kokee olevan isänmaan asialla. Ne olivat keskiluokkaisia joukkoliikkeitä, jotka vaihtelivat Laivastoliiton (*Flottenverein*) kaltaisista yhden asian liikkeistä Yleissaksalaisen liiton (*Alldeutscher Verband*) tapaisiin laajalla nationalistisella ohjelmalla toimiviin järjestöihin ynnä muihin kansallismielisesti kallistuneisiin kulttuuri-, nuoriso- ja veteraanijärjestöihin. Osa näistä järjestöistä oli alistettu melko läheisesti valtiolle tai niiden toiminta seuraili muuten hallituksen tarkoitusperiä. Osa järjestöistä taas ajoi omia tavoitteitaan ulkoparlamentaarisin keinoin härkämäisesti välittämättä siitä, olivatko ne ristiriidassa hallituksen linjan kanssa.⁴¹³ Koska Bernhardi selvästi kuuluu itsekin mainitsemiinsa ”kansallismielisiin piireihin” ja on korkean profiilinsa vuoksi myös kaiketi ”yksittäinen johtava persoona”, kannattaa hänen sijoittumistaan tämän liikedinnän kuvaan pohtia.⁴¹⁴

Försterin kaksoismilitarismien jaottelussa varusteluohjelmien puolesta puhuneet järjestöt kuten Laivastoliitto, Yleissaksalainen liitto ja vuoden 1912 armeijan budjettiväittelyn ympärille perustettu Armeijaliitto (*Deutscher Wehrverein*) kuuluivat kansalaismilitarismiin tai militarismiin alhaalta. Vuonna 1898 perustettu Laivastoliitto esimerkiksi toimi alkuun hallituksen laivasto-ohjelman puolesta yleisen mielipiteen muokkaamiseksi ja levittämällä laivastomyönteistä propagandaa. Sen yli kolmesataatuhatpäiseksi paisunut jäsenistö⁴¹⁵ ei kuitenkaan pysynyt täysin keisarillisen laivastotoimiston hyppysissä, vaan alkoi pian jo kovaäänisesti vaatia suurempaa määrää laivoja ja nopeammassa tahdissa kuin maan hallitus halusi tai uskalsi pyytää. Sama päti Armeijaliittoon, jolle vuosien 1912 ja 1913 korotukset armeijan koossa eivät riittäneet. Yleissaksalaisen liiton hurahtaminen tieteelliseen rasismiin, antisemitismiin ja *Lebensraumiin* oli puolestaan Saksan hallitukselle häpeän aihe. Rengistä uhkasi tulla isäntä, kun kansalaisjärjestöt alkoivat vaatia jyrkempiä toimia kuin hallitus itse, ja välillä ne onnistuivatkin painostuksellaan koventamaan hallituksen linjaa. Kuten kansalaismilitarismiin kuuluu, kaikkein radikaaleimmat järjestöt eivät pelänneet olla oppositioasemassa vallanpitäjiin nähden. Armeijaliiton armeijaan kohdistaman kritiikin katsottiin menevän huolestut-

⁴¹² Bernhardi 1912, 4.

⁴¹³ Eley 1980, 41–43.

⁴¹⁴ Kitchen ohimennen mainitsee Bernhardin olleen läheisissä yhteyksissä yleissaksalaiseen liittoon ja ”muihin sovinistisiin organisaatioihin”, mutta itselleni ei ole tullut vastaan mitään merkkejä konkreettisista suhteista: ks. Kitchen 1968, 99.

⁴¹⁵ Jos Laivastoliiton yhteisöjäsenet lasketaan mukaan, oli sillä parhaimmillaan reilusti yli miljoona jäsentä: ks. Eley 1980, 366.

tavan lähelle keisarin yksiselitteisen komentovallan tontille, ja Yleissaksalainen liitto esitti jopa suoraan keisarin henkilöön kohdistuvaa kritiikkiä. Kansalaisjärjestöt vaativat tavanomaisesti aggressiivisempaa ulkopoliittikkaa ja olivat tavoitteensa saavuttaakseen valmiita suurinkin yhteiskunnallisiin muutoksiin, erityisesti perinteisten eliittien etuoikeuksien poistamiseen.⁴¹⁶

Tätä taustaa vasten Bernhardin toiminnassa on paljon yhteistä nationalistisen kansalaisliikehdinnän kanssa. Monessa suhteessa hänkin oli oppositiossa maan hallitukseen nähden. Hänen suoraan kritiikkiään sotaministeriön linjaa kohtaan armeijan rahoituskysymyksessä olen jo käsitellyt, minkä ohella hän ilmaisi närkästyksensä kansleri Bethmann-Hollwegin toimintaan toisessa Marokon kriisissä vieläkin suuremmin. Bernhardin mukaan Bethmann toimi virheellisen käsityksen alaisena, että valtiomiehen tulisi viivyttää sodan syttymistä mahdollisimman pitkälle. Saksa alistui Bernhardin mielestä kriisissä Ranskan epäoikeutettuihin pyrintöihin tavalla, joka ei ollut Saksan arvon tai intressien mukaista.⁴¹⁷ Näin ankara julkinen kritiikki ei olisi ollut aktiiviupseerille mahdollista, mutta verrattuna jyrkimpään osaan oikeistoradikaaleista hän sentään pysyi erossa keisarin arvostelusta.

Nationalististen kansalaisjärjestöjen toimintatavoista muistutti myös poliittista agitaatiota lähentelevä aktivistinen ote Bernhardin kirjoituksissa. Hän ei ainoastaan pyrkinyt kohottamaan kansalaisten yhteenkuuluvuuden tunnetta valtiota ja sen instituutioita kohtaan, kuten armeija teki ”kansakunnan kouluna”, vaan hän yritti lisäksi saada aikaan konkreettisia muutoksia niin armeijassa kuin myös maan sisä- ja ulkopoliitikassakin. Hän kohdisti sanansa samaan aikaan suoraan valtiovallan huipulle ja suurelle lukevalle yleisölle, jota hän yritti saada liikkeelle sanomansa puolesta. Bernhardin tarkoitus oli täyttää aukko, jonka yhteisen tulevaisuuden vision puute oli hänen mielestään Saksan kansalle jättänyt. Hän pyrki kirjoituksillaan määrittelemään tavoitteen ja suuntaviivan, johon kaikki Saksan kansallismieliset ryhmittyvät voisivat yhtyä ja alistua. Bernhardi halusi kutsua kaikki saksalaiset, jotka olivat ”säilytäneet kansallisen mielen ja ylpeän kansantajun” yhteiseen taisteluun saksalaisten ”kirkkaiden ihanteiden”, Saksan valtakunnan suuruuden sekä ”Saksan nimen arvoisen” kukoistavan tulevaisuuden puolesta.⁴¹⁸

Bernhardin sanoma eroaa radikaalin kansalaismilitaristin arkkityypistä siinä, että hän ei näytä asettavan vanhojen yhteiskuntarakenteiden ravistelemiselle suurta merkitystä.

⁴¹⁶ Förster 1985, 299–300; Laivastoliiton radikalisoitumisesta: ks. Chickering 1984, 253–262; Hallituksen suhtautumisesta yleissaksalaisiin: ks. Chickering 1984, 3; Yleissaksalaisten kritiikistä keisaria kohtaan: ks. Chickering 1984, 213–223.

⁴¹⁷ Bernhardi 1913, 41.

⁴¹⁸ Bernhardi 1912, 5.

Hän ei puhu *Deutschland und der nächste Krieg*issä perinteisten eliittien asemaa vastaan tai muusta vastaavanlaisesta yhteiskunnallisesta muutoksesta. Hänen tyyliinsä on enemmänkin kehottaa kaikkia mahdollisia tahoja suurempiin uhrauksiin isänmaan tulevaisuuden puolesta kuin valikoida mitään yksittäisiä ryhmiä kritiikin kohteeksi. Bernhardin suhtautuminen aatelin etuoikeuksiin ja monarkian poliittiseen merkitykseen ei nouse erikseen esiin, joten uskoisin, ettei aihe ollut erityisen korkealla hänen tärkeysjärjestyksessään. Bernhardihan oli vasta toisen polven aatelin, joten hänen siteensä sivistysporvaristoon olivat todennäköisesti yhä vahvemmat kuin vanhojen aristokraattien klubiin. Osan sotilaskirjoittajista kohdalla kielteinen näkemys upseeriston porvarillistumiseen on selvä merkki konservatiivisemmasta suhtautumisesta. Hugo von Freytag-Loringhoven edusti tätä linjaa todetessaan, että ainoastaan aristokraattinen upseeristo takaa kurin säilymisen. Upseeriston aristokraattinen rakenne ja sen suora suhde keisariin antoivat hänen arviossaan armeijalle vakautta.⁴¹⁹

Stig Förster pitää uuden tyyppisen kansalaismilitaristisen upseerityypin ruumiillistumana armeijan sisällä Erich Ludendorffia, joka toimi ensimmäistä maailmansotaa edeltävinä vuosina yleisesikunnan liikekannallepano-osaston päällikkönä. Ludendorff oli valmis alistamaan kaikki yhteiskunnalliset, taloudelliset ja poliittiset erityisintressit sotavalmisteluiden vaatimuksille. Hänelle ulkoinen vallanlaajennus siis oli sisäistä järjestelmän säilyttämistä tärkeämpää.⁴²⁰ Radikaalinationismi ei ollut upseerin urakehityksen kannalta kaikkein paras linja, sillä Ludendorffin kohdallakin se johti siirtoon ulos yleisesikunnasta. Hänet pelasti mittähtömyydestä sodan syttyminen, mutta monet muut upseerit, jotka ajautuivat avoimeen ristiriitaan sotalaitoksen ja viranomaisten kanssa, erosivat turhautuessaan uriensa tyssäämiseen.⁴²¹ Usein nämä upseerit siirtyivät suoraan armeijasta nationalististen kansalaisjärjestöjen palvelukseen. Esimerkiksi Armeijaliiton johtokunta vilisi ennenaikaisesti eläköityneitä upseereita, ja sen puheenjohtaja kenraalimajuri August Keim oli jo aiemmin tehnyt uraa Laivastoliitossa ja Yleissaksalaisessa liitossa. Kansalaisjärjestöjen palveluksessa hän osoittautui lahjakkaaksi demagogiksi ja propagandistiksi, joka ei pelännyt asettua hallitusta, hovia ja koko hallitsevaa luokkaa vastaan. Toinen vastaava hahmo oli entinen Saksan Itä-Afrikan kuvernööri Eduard von Liebert, joka eronsa jälkeen toimi Siirtomaaseurassa, Yleissaksalaisessa liitossa sekä Sosialisminvastaisen valtakunnan liiton puheenjohtajana. Hän teki jopa loikan kansalaisjärjestöistä puoluepolitiikkaan ja toimi vuosina 1907–1914 vapaakonservatiivisen puolueen valtio-

⁴¹⁹ Freytag-Loringhoven 1911a, 275.

⁴²⁰ Förster 1985, 250.

⁴²¹ Ludendorffin urakehityksestä 1908–1913 ks: Mombauer 2001, 148–149.

päiväedustajana. Tämän tutkimuksen kannalta kiinnostavasti Keim oli kohtuullisen arvostettu sotahistorioitsija ja myös Liebert julkaisi teoksia erityisesti siirtomaapolitiikasta.⁴²²

Kaikkia käsittelemiäni upseereita en koe tarpeelliseksi sijoittaa kansalaismilitarismi–konservatiivimilitarismi-akselille, sillä ryhmien välille ei ole tehtävissä yksiselitteisen selvää rajanvetoa. Tämän tutkimuksen tarpeisiin riittää ymmärrys siitä, että osa upseereista näyttää olleen Freytag-Loringhovenin lailla vahvemmin sidoksissa vanhojen aristokraattisten eliittien etuihin, kun taas Bernhardi vapaan kirjoittajan roolissaan välitti enemmän maan politiikan ja armeijan epäkohtien esiin nostamisesta kuin sovinnaisuuksista. Hänkään ei lähtenyt aktiivisesti haastamaan yhteiskunnan perusrakenteita, mutta mielestäni tästä huolimatta *Deutschland und der Nächste Krieg*in kohdalla Bernhardin selkeänä vertailukohtana toimivat Ludendorffin, Keimin ja Liebertin kaltaiset upseerit sekä radikaalinationalistiset kansalaisjärjestöt, jotka usein niin tekivät. Bernhardin kirja oli selvässä oppositioasetelmassa maan hallitusta kohtaan ja hänen vaatimuksensa olivat monessa suhteessa liian radikaaleja armeijallekin. Yleisesikunnan päällikkö Moltke ilmeisesti piti Bernhardia täytenä haihattelijana.⁴²³ Ritterin näkemyksen mukaan Bernhardin nostaminen osaksi sotasyllisyyskeskustelua on siinä mielessä hyvin epäreilua, että hän kirjoitti Saksan ulkopoliittikan vallitsevaa linjaa vastaan, eikä häntä voinut pitää maan hallituksen tai vuosina 1909–1914 edes armeijan edustajana.⁴²⁴ Vaikka kaikki upseerit eivät koko Bernhardin kirjan sisältöä hyväksyneetkään, on toisaalta myös huomioitava, että keskeisistä sodan oikeutukseen ja merkitykseen liittyvistä aatteellisista kysymyksistä vallitsi upseeriston keskuudessa hyvin suuri yhteisymmärrys. Oli kyseessä sitten konservatiivinen tai radikaalimpi sotilas, molemmat pitivät sotaa kiinteänä osana valtioiden ja kansakuntien toimintaa ja yhdistivät siihen myönteisiä, yksilön ja yhteisön kannalta kehittäviä ominaispiirteitä.

⁴²² Keimista ks: Coetzee 1990, 19–20, Chickering 1984, 255–277, Förster 1985, 226–227, Eley 1980, 108–109; Liebertistä ks: Coetzee 1990, 84–85, Eley 1980, 109–111.

⁴²³ Moltken näkemys Bernhardista: Ritter 1965, nide II, 146.

⁴²⁴ Ritter 1965, nide II, 143.

5. Johtopäätökset

Saksalaisen upseerin maailmankuvaan kuuluivat 1900-luvun alussa olennaisena osana viholliset. Nuo viholliset nähtiin saksalaisten hyveiden ja moraalikäsitteiden vastakohtina ja Saksaa pidettiin kulttuurisesti ylempiarvoisena niihin nähden. Tästä huolimatta vihollisten sitoutuminen yhteiseen leiriin, jonka uskottiin olevan hyvin tiukka, ja omien liittolaisten heikkous tai epäluotettavuus aiheutti kalvavan piiritystilan tunteen ja pelon siitä, että Saksa jälleen kerran vajoaisi siihen poliittisen hajaannuksen ja mitättömyyden tilaan, jossa se ennen vuotta 1870 oli ollut. Lisäksi kaikki arviot osoittivat siihen suuntaan, että Saksan tilanne tulisi jatkossa ainoastaan heikkenemään. Diplomaattisesta eristyksestä ei nähty sotilasjohdossa muuta ulospääsyä kuin ennaltaehkäisevä sota.

Tätä kansakuntien välisen olemassaolon taistelun ja elintilakilpailun täyttämää maailmankuvaa selitetään usein sosiaalidarvinismilla, eikä sen osuutta siinä voikaan kieltää. Darwinismin avulla oli mahdollista perustella sota väistämättömäksi ihmiskunnan sisäisen olemassaolon taistelun ulottuvuudeksi, joka kaiken lisäksi luonnonvalinnan teoriasta johdettujen argumenttien kautta saatiin näyttämään biologiselta ja kulttuuriselta edistysvoimalta. Sota pelasti maailman ihmisluvun fyysiseltä ja moraaliselta rappiolta. Keskimääräistä laajempaa kirjassivistystä nauttineiden sotilaskirjoittajienkin keskuudessa darvinistiselta kalskahtava retoriikka ei kuitenkaan vaikuta useimmissa tapauksissa olevan kovin läheisessä yhteydessä varsinaiseen biologiaan tai itse Darwiniin. Ajatuksen sodasta luonnonlakina saattoi ilmaista myös niin, että se oli ”osa Jumalan luomaa järjestystä”, jolloin päädytään hyvin kauaksi uskonnon vastaisena pidetystä darvinismista. Yhdenmukaisuutta Darwinin kanssa tai minkäänlaista tieteellisesti pätevää käsitystä evoluutiosta ei voi pitää sosiaalidarvinismin ehdottomina edellytyksinä, mutta niiden puute kuitenkin pakottaa etsimään myös muita tekijöitä, jotka saattoivat vaikuttaa saksalaisen upseeriston sotaan ja sen myönteiseen käsitykseen sodan kokonaismerkityksestä.

Saksalaisten upseereiden käsityksille sodasta ei ole yhtä ainoaa syytä tai aatteellista vaikutinta. Ne syntyivät poliittisten, kulttuuristen ja aatteellisten tekijöiden kokonaisuudesta. Poliittisesta katsantokannasta sodan syttymisen toive perustui merkilliseen sekoitukseen realismiin pohjautuvaa laskelmointia, katteetonta itseluottamusta sekä pelkoa ja epäluuloa. Vastakkain asettuivat täystuhon uhka ja maailmanvallan palkinto. Seuraavaa sotaa suunniteltiin samaan aikaan ylirationaalisesti pienimpiäkin yksityiskohtia harkiten niin, että metsä katosi puilta ja lopulta kokonaisuus hukkui täyteen irrationaalisuuteen. Ulkopoliittisiin uhakuviin vastattiin tavalla, joka lisäsi tilanteeseen liittyviä riskejä entisestään ja madalsi koko

ajan kynnystä riskinottoon. Samalla kun sotaan liittyvät riskit kasvoivat, eikä vaihtoehtoisia ratkaisuja osattu tai haluttu kehittää, kasvoivat myös vastapainoksi sotaan liitetyt toiveet ja siitä vaadittu palkinto.

Upseerit olivat yleensä vakuuttuneita, ettei Saksa ollut vielä saavuttanut kohtalon sille määräämää asemaa. Saman kasvavan voiman ja hengen, joka oli sen johtanut vuosia aiemmin yhtenäisyyteen, uskottiin vievän sitä edelleen kohti suurempaa tulevaisuutta. Monille tässä tulevaisuudessa siinsi siirtomaaimperiumi ja mannermainen hegemonia. Tämän vielä toteutumistaan odottavan kohtalon vuoksi kaikki diplomatian ja kansainvälisen oikeuden keinot sotien rajoittamiseksi nähtiin lähinnä Saksaa vastaan suunnattuna kiusantekona.

Aineistoni perusteella on myös halutessaan täysin mahdollista muodostaa tulkinta, että sodan ainoa tarkoitus upseeristolle oli toimia keinona harvainvallan ja ”esiteollisten eliittien” poliittisten etuoikeuksien pönkittämiseen Armeija ei ainoastaan nähnyt rooliaan ulkopoliitiikan työkaluna, vaan se oli myös isänmaallisuutta, kansallista identiteettiä ja yhteenkuuluvuutta rakentava tekijä. Paljon uhkaavamassa mielessä upseeristo näki itsensä myös nousevan sosiaalidemokratian vastaisena voimana. Armeija pyrki kitkemään sosialistit miehistön keskuudesta eriasteisilla syrjinnän, valvonnan ja koulutuksen keinoilla. Samalla se valmistautui kukistamaan mahdolliset vallankumousyritykset verisesti, ja upseeriston jyrkin osa oli tarpeen vaatiessa valmis myös vallankaappaukseen. Jos maailman näkee ainoastaan valtaverkostoina sekä alistajien ja alistettujen suhteina, on helppo tulla siihen tulokseen, että kaikki idealistinen puhe sodan ympärillä, sen romantisointi ja Saksan suuren tulevaisuuden visiot olivat ainoastaan savuverhoa kylmän omanedun tavoittelun ympärillä. Minä en ole vielä vajonnut tälle kyynisyyden asteelle.

Tulkintani on, että upseerit laittoivat vaihtelevissa määrin painoarvoa armeijan sisä- ja ulkopoliittisille tehtäville. He saattoivat myös armeijan poliittisen luotettavuuden ja sosiaalisen jatkuvuuden nimissä toimia tavalla, joka vahingoitti sen taistelukykyä ja tehokkuutta. Tästä huolimatta en usko, että upseerien enemmistö olisi sodan uhatessa puhunut sitä vastaan sisäpoliittisin perustein, vaan he olivat kykeneviä samaan aikaan toisella kädellä rajoittamaan armeijan kokoa sekä upseeriston rekrytointipohjaa ja toisella kädellä ilmaisemaan toivettaan sodan syttymisestä.

Ajatus, että kotimaan luokkaristiriidat ja poliittiset jakolinjat olisivat olleet upseeriston toiminnan ja ajattelun ainoita johtotähtiä, ei vakuuta minua. Tämän päätelmän koetelemiseksi voimme kuvitella vaihtoehtoisen maailman, jossa Saksan työväestö toimi omien materiaalistien etujensa vastaisesti ja kannatti yksissä tuumin konservatiivipuolueita. Jos upseereiden ainoana vaikuttimena olisi ollut pelkästään kotimaanpolitiikka, niin silloin he tässä

tilanteessa kaiken järjen mukaan olisivat tyytyneet vallitsevaan rauhantilaan. Jos he sen sijaan näkivät sodan kulttuuria edistävänä voimana, joka oli erottamaton osa valtioiden välistä kanssakäymistä tai jopa biologinen välttämättömyys, niin tällöin heidän olisi voinut olettaa hyödyntävän kansallista yhtenäisyyttä ja jatkavan sodan vaatimista entiseen malliin. Upseeriston asenteiden ja arvomaailman perusteella jälkimmäinen vaihtoehto vaikuttaa minun silmissäni huomattavasti todennäköisemmältä.

Sota oli syvällä saksalaisen upseerin luissa ja ytimissä. Sotilaan maailmankuva ja ajattelu olivat muovautuneet sekoitukseksi vuosisataista preussilais-saksalaista perinnettä ja modernin ajan uusia virtauksia. Tuoreet ajatukset kuten darvinismi ja rajallisissa määrin nietzscheläisyys otettiin olemassa olevan konfliktikeskeisen ajattelutavan saumattomiksi osiksi. Uusista aatteista poimittiin omaan ideologiaan sopivat palaset. Erityisesti tämä näkyy darvinismiin kaikkein vahvimmin nojanneen Friedrich von Bernhardin kirjoituksissa. Tulkintani mukaan hän halusi tieteen auktoriteetin oman asiansa puolelle, aivan kuten ideologisen kuilun vastakkaisella laidalla tekivät pasifistitkin. Mutta Bernhardillekin Darwin oli vain yksi auktoriteetti muiden joukossa keskellä kunnioitettavaa galleriaa suurmiehiä, filosofi ja taiteilijoita. Hän haki tuekseen Goethen ja Schillerin, Fredrik Suuren, saksalaisen historiankirjoituksen perinteen Heinrich von Treitschken johdolla, jopa Jeesus Kristuksen ja materialismin.

Darvinismin ulkokuoresta monien upseereiden näkemyksissä huolimatta, se näyttää olleen perustuksellisessa roolissa harvojen upseereiden maailmankuvassa. Jopa Bernhardi, joka käyttää paikoin selvästi biologian värittämää kieltä, viime kädessä esittää ainoastaan vanhoja ajatuksia uusiin vaatteisiin puettuna. Olemassaolon taistelu, luonnonvalinta ja ihmiskunnan kehityksen tavoittelu kätkevät taakseen ikiaikaisen ajatuksen vahvimman oikeudesta ja edistysuskosta. Jos Bernhardista riisuu kaikki viittaukset Darwiniin ja hänen tunnetuksi tekemiinsä käsitteisiin, jää yhä selväpiirteisenä jäljelle sama vakuuttuneisuus taistelusta ja sodasta kulttuuria tuottavana luonnonvoimana ja jumalallisen järjestyksen osana, joka myös nousee esiin Albrecht von Boguslawskin ja Max Jähnsin teksteissä jo 1890-luvun alussa. Sodan nähtiin olevan kansojen ja valtioiden intressiristiriitojen tuote, jolle saksalaisen valtiofilosofian opit antoivat moraalisen sisällön ja arvon.

Bernhardin ja joidenkin hänen aikalaistensa laajaan sivistykseen ja monimutkaiseen ajatteluun perustuva käsitys sodan merkityksestä sekä vahva intohimo, jolla he asiaan suhtautuivat, saattaa olla jossain määrin harhaanjohtavaa. Monille upseereille sota oli varmasti vain jotain mikä oli aina ollut. Heidän esi-isänsä olivat kenties marssineet Leuthenissa, Waterlooossa ja Königgrätzissa, ja heidän odotettiin oman vuoronsa tullen vastaavan kuninkaan kutsuun. Sota oli upseerille ammatti ja hänen sosiaalisen arvostuksensa perusta, henkilökoh-

taisen ja kollektiivisen ylpeyden lähde. Pasifisti ja sotilas on käsitteellinen ristiriita, jota harvemmin näkee yhdessä ihmisessä toteutuvan.

Upseerin maailmankuvan pohjalla oli aristokraattinen luokkaidentiteetti, joka upseeriston sisällä tiivistettiin omaan tiukkaan muotoonsa. Tuli upseeri minkälaisesta taustasta tahansa, häneltä vaadittiin saman aatemaailman ja samojen sotaa ja konfliktia koskevien perustotuuksien hyväksymistä. Armeijan sotilaskulttuuri ohjasi upseereita ratkaisemaan sotilaalliset ongelmat aina laskelmoidulla voimankäytöllä ja näkemään poliittiset ongelmat ennen kaikkea sotilaallisina. Kun upseerien ensimmäinen ratkaisu diplomaattiseen kriisiin oli hyökkäys, ei siinä ollut mitään yllättävää, vaan se oli heidän koulutuksensa ja armeijan välittämien arvojen looginen seuraus.

Bernhardin ajattelu ei ollut pelkästään reaktio yhteiskunnallisiin muutoksiin tai junkkeriluokan etujen heijastus. Se oli itsenäinen arvojärjestelmä ja suurimmaksi osin sisäisesti johdonmukainen maailmankuva, joka tiivistyi sodan merkityksen ympärille. Upseerien näkemyksissä sodan merkityksestä ja vaikutuksista oli niin paljon yhtäläisyyksiä niin pitkällä aikavälillä, että koko ajatusrakennelma ei ollut voinut syntyä ainoastaan propagandistisiin tarkoituksiin. Samalla silti etenkin Bernhardin kirjoituksilla eron armeijasta jälkeen vuonna 1909 on selkeä propaganda-tarkoitus ja poliittiseen vaikuttamiseen pyrkivä kärki. Radikaalinationalististen kansalaisliikkeiden lailla hän pyrki kannustamaan maan hallitusta politiikkaan, joka paremmin vastaisi hänen äärimmäisiä arvojaan ja ylilyötyä käsitystään Saksan tulevaisuuden tehtävistä.

Bernhardin vakaumus oli niin vahvalla pohjalla, että hän ei luopunut tuosta suurisuuntaisesta tulevaisuuden visiosta edes sen jälkeen, kun se oli jo kertaalleen palanut tuhaksi ja noussut savuna ilmaan. Kolme vuotta ennen kuolemaansa ”Helvetin filosofi” jätti muistelmissaan jäähyväiset lukijoilleen sanoin, jotka toivottavasti nyt seuraavalla vuosisadalla muistuttavat minun lukijaani *seuraavan sodan* hinnasta:

Velvollisuutemme kuitenkin on, näyttäkööt vaikeudet vielä kuinka suurilta tahansa, valita toinen tie, joka – vaikka vähitellen ja vain askel askeleelta – jälleen johtaa korkeuksiin. Emme saa luulla, että saavutamme tämän tavoitteen yhtäkkiä. Se vaatii harhaanjohdetun kansamme suurta henkistä puhdistusta, ja vasta valtaisa maailmankatastrofi voi luoda perustan, jolta voimme jälleen pyrkiä ylöspäin. Minun käsitykseni mukaan se voi tapahtua ainoastaan suuressa sodassa.⁴²⁵

⁴²⁵ Bernhardi 1927, 532.

Lähteet ja tutkimuskirjallisuus

Painetut lähteet

- Ballhausen, Lucius von 1921. *Bismarck-Erinnerungen des Staatsministers Freiherrn Lucius von Ballhausen*. Stuttgart: J. Cotta'sche Buchhandlung.
- Bernhardi, Friedrich von 1912. *Unsere Zukunft: Ein Mahnwort an das Deutsche Volk*. Stuttgart: J.G. Cotta.
- Bernhardi, Friedrich von 1913. *Deutschland und der Nächste Krieg*. 6. painos. Stuttgart: J.G. Cotta.
- Bernhardi, Friedrich von 1920. *Eine Weltreise 1912–1913 und der Zusammenbruch Deutschlands*. Leipzig: Verlag von S. Hirzel.
- Bernhardi, Friedrich von 1922. *Deutschlands Heldenkampf 1914–1918*. München: J.S. Lehmanns Verlag.
- Bernhardi, Friedrich von 1927. *Denkwürdigkeiten aus meinem Leben*. Berliini: E.S. Mittler & Sohn.
- Boguslawski, Albrecht von 1892. *Der Krieg in seiner wahren Bedeutung für Staat und Volk*. Berliini: E.S. Mittler & Sohn.
- Boguslawski, Albrecht von 1897. *Die Ehre und das Duell*. Berliini: Schall und Grund.
- Boguslawski, Albrecht von 1905. *Los vom Joch der Sozialdemokratie!* Leipzig: Verlag von Wilhelm Weicher.
- Colquhoun, Archibald R. 1914. "Why the British Empire Is at War." *The North American Review*, 200, (708), s. 678–692.
- Conrad von Hötzendorf, Franz 1921–1925. *Aus Meiner Dienstzeit 1906–1918*, 5 nidettä. Wien: Rikola Verlag.
- Freytag-Loringhoven, Hugo von 1905. *Die Macht der Persönlichkeit im Kriege: Studien nach Clausewitz*. Berliini: E.S. Mittler & Sohn.
- Freytag-Loringhoven, Hugo von 1911a. *Krieg und Politik in der Neuzeit*. Berliini: E.S. Mittler & Sohn.
- Freytag-Loringhoven, Hugo von 1911b. *Die Macht der Persönlichkeit im Kriege: Studien nach Clausewitz*. Toinen laajennettu painos. Berliini: E.S. Mittler & Sohn.
- Freytag-Loringhoven, Hugo von 1920. *Generalfeldmarschall Graf von Schlieffen: Sein Leben und die Verwertung seines Erbes im Weltkriege*. Leipzig: Historia Verlag Paul Schraepler.
- Goltz, Colmar von der 1887. *The Nation in Arms*. Kääntänyt Ashworth, Philip A. Lontoo: W.H. Allen and Co.

- Goltz, Colmar von der 1901. *Krieg und Heerführung*. Berliini: R. v. Decker's Verlag.
- Goltz, Colmar von der 1914. *Kriegsgeschichte Deutschlands im Neunzehnten Jahrhundert: II. Teil: Im Zeitalter Kaiser Wilhelms des Siegreichen*. Berliini: Georg Bondi.
- Howerth, I.W. 1916. "War and the Survival of the Fittest." *The Scientific Monthly*, 3, (5), s. 488–497.
- Irwin, Will 1917. "War and the Race." *The Advocate of Peace*, 79, (2) s. 50–52.
- Johnson, Douglas Wilson 1917. *The Peril of Prussianism*. New York: G.P. Putnam's Sons.
- Jähns, Max 1893. *Über Krieg, Frieden und Kultur: eine Umschau*. Berliini: Allgemeiner Verein für Deutsche Literatur.
- Mitchell, Peter Chalmers. 1915. *Evolution and the War*. Lontoo: John Murray.
- Moltke, Helmuth von 1892. *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten General-Feldmarschalls Grafen Helmuth von Moltke*. Viides nide. Berliini: E.S. Mittler & Sohn.
- Moltke, Helmuth von 1922. *Erinnerungen Briefe Dokumente 1877–1916: Ein Bild vom Kriegsausbruch, erster Kriegsführung und Persönlichkeit des ersten militärischen Führers des Krieges*. Moltke, Eliza von (toim). Stuttgart: Der Kommende Tag A.-G. Verlag.
- Schlieffen, Alfred von 1958. *Briefe*. Kessel, Eberhard (toim). Göttingen: Vandenhoeck & Rupprecht.
- Waldersee, Alfred von 1923. *Denkwürdigkeiten des General-Feldmarschalls Alfred von Waldersee*, 3 nidettä. Meisner, Heinrich Otto (toim). Stuttgart: Deutsche Verlags Anstalt.

Tutkimuskirjallisuus

- Aschheim, Steven E. 1992. *The Nietzsche Legacy in Germany 1890–1990*. Berkeley: University of California Press.
- Berghahn, Volker R. 1982. *Militarism: The History of an International Debate 1861–1979*. New York: St. Martin's Press.
- Berghahn, Volker R. 1987. *Modern Germany: Society, Economy and Politics in the Twentieth Century*. Cambridge University Press.
- Berghahn, Volker R. 1993. *Germany and the Approach of War in 1914*. Toinen painos. Lontoo: Macmillan.
- Berghahn, Volker R. 1994. *Imperial Germany, 1871–1914: Economy, Society, Culture, and Politics*. Oxford: Berghahn Books.
- Brose, Eric Dorn 2001. *The Kaiser's Army: The Politics of Military Technology in Germany During the Machine Age, 1870–1918*. New York: Oxford University Press.

- Chickering, Roger 1975. *Imperial Germany and a World Without War: The Peace Movement and German Society, 1892–1914*. Princeton University Press.
- Chickering, Roger 1984. *We Men Who Feel Most German: A Cultural Study of the Pan-German League, 1886–1914*. Boston: Allen & Unwin.
- Claeys, Gregory 2000. "The 'Survival of the Fittest' and the Origins of Social Darwinism." *Journal of the History of Ideas*, 6, (2), s. 223–240.
- Clark, Christopher 2007. *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia 1600–1947*. Lontoo: Penguin Books.
- Clark, Christopher 2013. *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*. Lontoo: Penguin Books.
- Coetzee, Marilyn Shevin 1990. *The German Army League: Popular Nationalism in Wilhelmine Germany*. Oxford University Press.
- Craig, Gordon A. 1955. *The Politics of the Prussian Army 1640–1945*. Lontoo: Oxford University Press.
- Cramer, Kevin 2006. "A World of Enemies: New Perspectives on German Military Culture and the Origins of the First World War." *Central European History* 39, s. 270–298.
- Crook, Paul 1994. *Darwinism, War and History: The Debate over the Biology of War from the 'Origin of Species' to the First World War*. Cambridge University Press.
- Dawson, Grant 2002. "Preventing 'A Great Moral Evil': Jean de Bloch's "The Future of War" as Anti-Revolutionary Pacifism." *Journal of Contemporary History*, 37, (1), s. 5–19.
- Domeier, Norman 2015. *The Eulenburg Affair: A Cultural History of Politics in the German Empire*. Rochester: Camden House.
- Dupuy, Trevor N. 1977. *A Genius for War: The German Army and General Staff 1807–1945*. Englewood Cliffs, N.J.
- Durant, John 1982. Kirja-arvostelu: Robert C. Bannister, "Social Darwinism: Science and Myth in Anglo-American Social Thought". *British Journal for History of Science* 15, (77), s.76–77.
- Dülffer, Jost 2003. *Im Zeichen der Gewalt: Frieden und Krieg im 19. und 20. Jahrhundert*. Köln: Böhlau Verlag.
- Echevarria, Antulio J. 1995. "On the Brink of the Abyss: The Warrior Identity and German Military Thought before the Great War." *War & Society*, 13 (2), s. 23–40.
- Echevarria, Antulio J. 1996. "General Staff Historian Hugo Freiherr von Freytag-Loringhoven and the Dialectics of German Military Thought." *War & Society*, 60 (3), s. 471–494.
- Echevarria, Antulio J. 2000. *After Clausewitz: German Military Thinkers Before the Great War*. Lawrence: University Press of Kansas.

- Eley, Geoff 1980. *Reshaping the German Right: Radical Nationalism and Political Change After Bismarck*. New Haven: Yale University Press.
- Foley, Robert T. 2014. "The Schlieffen Plan: A War Plan." Teoksessa: Hans Ehlert, Michael Epkenhans, & Gerhard P. Gross (toim.), *The Schlieffen Plan: International Perspectives on the German Strategy for World War I*, s. 67–84. Lexington: University Press of Kentucky.
- Funck, Marcus 2002. "Ready for War? Conceptions of Military Manliness in the Prusso-German Officer Corps before the First World War." Teoksessa: Karen Hageman & Stefanie Schüller-Springorum (toim.), *Home/Front: The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*, s. 43–76. Oxford: Berg.
- Förster, Stig 1985. *Der Doppelte Militarismus: Die deutsche Heeresrüstungspolitik zwischen Status-quo-Sicherung und Aggression 1890-1913*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Gersdorff, Ursula von 1974. "Jähns, Maximilian." Teoksessa: Neue Deutsche Biographie 10, s. 284.
- Hewitson, Mark 2000. "Nation and Nationalismus: Representation and National Identity in Imperial Germany." Teoksessa: Mary Fulbrook & Martin Swales (toim.), *Representing the German Nation: History and Identity in Twentieth-century Germany*, s. 19–62. Manchester: Manchester University Press.
- Holthaus, Leonie 2015. Prussianism, Hitlerism, Realism: The German Legacy in British International Thought. Teoksessa: Ian Hall (toim.), *Radicals and Reactionaries in Twentieth Century International Thought*, s. 123–143. Palgrave Macmillan.
- Hubatsch, Walther 1955. "Bernhardi, Friedrich von" Teoksessa: *Neue Deutsche Biographie* 2, s. 122.
- Hull, Isabel V. 2005. *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*. Ithaca: Cornell University Press.
- Iggers, Georg G. 1983. *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*. Middletown: Wesleyan University Press.
- James, Harold 2000. *A German Identity: 1770 to the Present Day*. Lontoo: Phoenix Press.
- Kelly, Alfred 1981. *The Descent of Darwin: The Popularization of Darwinism in Germany, 1860–1914*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Kitchen, Martin 1968. *The German Officer Corps 1890–1914*. Lontoo: Oxford University Press.
- Metz, Karl H. 2005. "Historiography as Political Activity: Heinrich von Treitschke and the Historical Reconstruction of Politics." Teoksessa: Peter Kozłowski (toim.), *The Discovery of Historicity in German Idealism and Historicism*, s. 98–111. Berliini: Springer-Verlag.
- Mombauer, Annika 2001. *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Nolan, Michael J. 2005. *The Inverted Mirror: Mythologizing the Enemy in France and Germany, 1898–1914*. New York: Berghahn Books.
- Puschner, Uwe 2014. "Sozialdarwinismus als wissenschaftliches Konzept und politisches Programm." Teoksessa: Gangolf Hübinger (toim.), *Europäische Wissenschaftskulturen und politische Ordnungen in der Moderne (1890–1970)*, s. 99–121. München: Oldenbourg Verlag.
- Rash, Felicity 2012. *German Images of the Self and the Other: Nationalist, Colonialist and Anti-Semitic Discourse, 1871–1918*. New York: Palgrave Macmillan.
- Richards, Robert J. 2002. *The Romantic Conception of Life: Science and Philosophy in the Age of Goethe*. University of Chicago Press.
- Richards, Robert J. 2008. *The Tragic Sense of Life: Ernst Haeckel and the Struggle over Evolutionary Thought*. University of Chicago Press.
- Ritter, Gerhard 1965. *Staatskunst und Kriegshandwerk: das Problem des "Militarismus" in Deutschland*. Niteet 1–2. München: Verlag R. Oldenbourg.
- Rothenberg 1986, 296. "Moltke, Schlieffen and the Doctrine of Strategic Envelopment." Teoksessa: Peter Paret (toim.), *Makers of Modern Strategy: from Machiavelli to the Nuclear Age*, s. 296–396. Princeton University Press.
- See, Klaus von 2001. *Freiheit und Gemeinschaft: Völkisch-nationales Denken in Deutschland zwischen Französischer Revolution und Erstem Weltkrieg*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.
- Showalter, Dennis 1990. "From Deterrence to Doomsday Machine: The German Way of War, 1890–1914." *The Journal of Military History*, 64 (3), s. 679–710.
- Smith, Woodruff D. 1991. *Politics and the Sciences of Culture in Germany, 1840–1920*. Oxford University Press.
- Stone, Norman 1966. "Army and Society in the Habsburg Monarchy, 1900–1914." *Past & Present* 33, s. 95–111.
- Trachtenberg, Marc 1990. "The Meaning of Mobilization in 1914." *International Security*, 15 (3), s. 120–150.
- Vagts, Alfred 1938. *A History of Militarism: Romance and Realities of a Profession*. Lontoo: George Allen & Unwin.
- Weikart, Richard 1993. "The Origins of Social Darwinism in Germany, 1859–1895." *Journal of the History of Ideas*, 54, (3), s. 469–488.
- Weikart, Richard 2002. "Darwinism and Death: Devaluing Human Life in Germany 1859–1920." *Journal of the History of Ideas*, 63, (2), s. 323–344.
- Weikart, Richard 2004. *From Darwin to Hitler: Evolutionary Ethics, Eugenics, and Racism in Germany*. New York: Palgrave Macmillan.

Wette, Wolfram 2008. *Militarismus in Deutschland: Geschichte einer kriegerischen Kultur*. Darmstadt: Primus Verlag.

Williams, Linda L. 2001. *Nietzsche's Mirror: The World As Will to Power*. Oxford: Rowham & Littlefield Publishers.